

גיליון מורחב
במלאת 40 שנה לנפילתו
של שלמה אומן ז"ל עקה"ש
ובסופו רשימת הספרים שנסקרו ב'המעין'

מכון שלמה אומן
מכון מחקר תורני

המעין

גיליון 242 • תמוז תשפ"ב
[כרך סב, גיליון ד]

הַמַּעֲיָן

בתוכן:

- 5 ..... יוידע קספר כולכם בדין... ברוך מחיה המתים' / **דבר העורך**
- 7 ..... על שלמה אומן ז"ל
- 11 ..... ביוררים הלכתיים ויחסם למציאות / **שלמה אומן ז"ל**
- 16 ..... מכתב בעניין היחס לשירות בצה"ל / **שלמה אומן ז"ל**
- 17 ..... כל קבוע כמחצה על מחצה / **הרב אופיר סעדון**; תגובה: **פרופ' יונתן אומן**,
פרופ' ישראל אומן, **שהם בריס**

איגרות גדולי ישראל

- 26 ..... איגרות רידב"ז אל רש"י הילמן זצ"ל בעל 'אור הישר' / **רבי יעקב דוד וילובסקי זצ"ל** (רידב"ז)
- 29 ..... בעניין קנין בשבת / **הרב שלמה זלמן אורבך זצ"ל**

הלכה ואקטואליה

- 32 ..... חיוב מזונות הילדים / **הרב דוד ברוך לאו**
- 47 ..... קימה לכבוד רבו בזמננו / **שלום ניסים בוזגלו**, **ישי בורנשטיין**
- 54 ..... נספח: **מכתב הרב יצחק יוסף**
- 54 ..... האם מותרת 'המתת חסד' על ידי אמירה לגוי? / **הרב יצחק רונס**
- 65 ..... דינו של בשר מתורבת מביצת תרנגולת או מביצית מופרית של פֶּרָה / **הרב פרופ' ארי זיבופסקי והרב יואל קניגסברג**; תגובה: **הרב זאב וייטמן**; תגובת המחברים ...
- 77 ..... האם יש מקום לשימוש במכשיר "אמזון אֶקו" ודומיו בשבת? / **הרב איתן קופיאצקי**
נספח: **מכתב הרב דוב ליאור**

ענייני שמיטה

- 91 ..... חשבונות השמיטה התמוהים בספר כפתור ופרח / **שי ואלטר**
- 102 ..... "בחריש ובקציר תשבות" – שיטת הרמב"ם: שיעור ודברים לזכרו של
מור' הגאון המופלא רבי שלמה פיער זצ"ל / **פרופ' דוד הנשקה**
- 116 ..... ביוררים בעניין פירות שביעית בצה"ל / **הרב מרדכי עמנואל**;
תוספת מאת **הרב אליעזר רייכמן**

ביוררי הלכה

- 126 ..... לבירור המושג התלמודי 'גובהה של עיר' / **פרופ' יוסי כץ**
- 135 ..... 'עשר בשביל שתתעשר' רק בצדקה שקעבר למעשר / **הרב מיכאל דושינסקי**

עוד על שיטת הרב שאול ישראלי זצ"ל בפרשת 'האח והאחות' לאור ממצאים חדשים /
140 הרב אורי רדמן .....

לבוא חמת - 'מעלני אנטוכייה': האם קטנו התרגומים הארצישראלים מפשוטו
של מקרא? / הרב ד"ר מרדכי הלפרין .....

תפילה ולשון הקודש

156 מיפוי נוסחי התפילה / הרב אהרן גבאי .....

לשון הקודש או שפה שמית? תורה ומדע בשאלת מוצא הלשון העברית /

185 הרב ד"ר יהונתן וורמסר .....

תגובות והערות

עוד בעניין פירסום מכתבים אישיים ישנים / הרב עמיחי כנרת; 'מבורכת ה' ארצו' /
196 הרב איציק אמת; תגובה בעניין דרכי פסיקת הלכה / פרופ' אביעזרי פרנקל ...

זיכרון להולכים

הספד על הרב שלמה גורן זצ"ל / הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל .....

"מה' מצַעֲדֵי גֶבֶר וְאָדָם מֵהַ יָבִין וְדָפְרוּ": דברים לזכר דודי פרופ' יעקב שויקה ז"ל /

204 הרב חיים סבתו .....

208 משה עבד ה': על סבא הרב פרופ' משה דוד טנדלר זצ"ל / הרב שמואל רפפורט .....

ארבעה כתרים: מחשבות וזיכרונות לזכרו של רבינו הרב שמחה הכהן קוק זצ"ל /

212 הרב יהושע וייסינגר .....

על ספרים וסופריהם

218 שרידים מפירושו למסכת אבות המיוחס לריטב"א או לתלמידו / פרופ' יעקב שמואל שפיגל
אקדמות למהדורה מתוקנת של מורה נבוכים בתרגום רבי שמואל אבן תיבון /

240 הרב יהודה זייבלד .....

255 התרגום החדש לאנגלית של ספר 'שומר אמונים' לרבי יוסף אירגס / פרופ' עווד ישראלי
ההגהות על הש"ס מאת הרא"מ הורוויץ מפינסק זצ"ל וילקוט המפרשים החדש' של

259 מהדורת 'עוז והדר' / הרב יעקב טריביץ .....

קווים לדרכי לימודו ולמדיניותו ההלכתית של מרן הרב עובדיה יוסף זצ"ל,

264 ע"פ הקדמתו לשו"ת 'ביע אומר' / הרב נתן קוטלר .....

274 נתקבלו במערכת .....

309 רשימת הספרים שנסקרו במדור 'נתקבלו במערכת' בגיליונות 'המעין' .....

379 רשימת הספרים שנכתבו עליהם מאמרי סקירה וביקורת בגיליונות 'המעין' .....

388 רשימת המאמרים בכרך סב [גיליונות 242-239] .....

נתקבלו במערכת

אבן השתייה. מסלע בתלמודים ובמדרשי חז"ל. מיכה קליין, חיפה, מכללת שאנן,
תשפ"ב. 118 עמ'. (mklein@geo.haifa.ac.il)

פרופ' קליין הוא מומחה למדעי כדור הארץ, חוקר ומרצה באוניברסיטת חיפה ובמכללות שונות. בשנים האחרונות הוא הוציא לאור כמה ספרים שעוסקים בחיבור המציאות שתחת רגלינו וסביבתנו למה שמובא במקורותינו בהקשרם, בהם 'ארץ וימים' (נסקר ב'נתקבלו במערכת' גיל' 218 [תמוז תשע"ו] עמ' 110), 'גן בעדן' (נסקר בגיליון 221 [ניסן תשע"ז] עמ' 114), ו'ונשאו נהרות קולם' (ספר דיגיטלי), שמשלבים בין הצגת המילה-האחרונה במדע בענייני יצירתם ומבניהם והשינויים שחלו ושחלים בימים ובנהרות, בהרים ובמישורים, לבין המצוי במקורות. בספר זה הוא עוסק בכל סוגי האבן והסלע והמינרלים המוזכרים בתנ"ך ובחז"ל, ופשוט עושה לנו סדר בעובדות ומאיר את עינינו להבנה אמיתית של הסוגיות בשלושים פרקים הוא דן גם באבן השתייה שבהר הבית ובאבני המזבח ויסודותיו, ובפרקים אחרים הוא דן למשל בזיהוי מהותם של אבני האלגביש של בית חורון, במשמעות הביטוי 'אבנים מפולמות', בהסבר מהי 'זכוכית לבנה' ומהו 'בול של מלח', מגלה לנו מהו מלח סדומית שקיים חשש שמגע בו יעוור את העיניים, מדוע אבנים מסוימות 'מתחוטטות על בעליהן', מהי 'אבן שואבת', מה הם בדיוק הגוויל-גזית-כפיסים-לבנים הידועים, ובעוד מושגים רבים. הוא מציג בקיצור רב את החומר הפרשני והעובדתי ואת המשמעויות היוצאות ממנו, אך לא כופה את דעתו, ולעיתים קרובות הוא מותיר לקורא את האפשרות להכריע בין הדעות השונות. בפרק על 'אבני המזבח מבקעת בית כרם' (מידות ג, ד) הוא מעלה אפשרות שהאדמה שלא עִפְדָּה בה הכוונה היא לא לעבודה סתם אלא דווקא לעבודה זרה, מעיר שהרמב"ם מוסיף שאפשר להביא אבנים למזבח לא רק מהבקעה הנ"ל אלא גם 'מן הים הגדול', ומעלה אפשרות שהרמב"ם הוסיף את זה בעקבות ידיעותיו על מה שנעשה במקדש חוניו, בהנחה שהוא נעשה על פי כללי הלכות המקדש ובהנחה שהייתה לרמב"ם אפשרות לדעת איך בדיוק נבנה, אך זה נראה לענ"ד רחוק מאוד. הוא גם מציע שלא הביאו אבנים לצורך המזבח דווקא מהבקעה הזו שכה רחוקה מירושלים, אלא שזו רק דוגמא למקום שאפשר למצוא בו אבנים מסוג זה, ושמה הוזכר כי היא הייתה קרובה למקומם של התנאים מחברי המשנה בשנים שאחרי החורבן ולכן מופרת יותר. אולי. בעמ' 50 ואילך הוא דן בדברי הגמרא בסוף סוטה הדנה בגזירה על 'עטרות של חתנים' ממלח וגופרית, ואומר בעקבות רש"י והתיבה בלעז שהוא מביא שאין הכוונה לתכשיטים שעשויים ממלח וגופרית, אלא לתכשיטים שחורטים עליהם כיתובים ודוגמאות בעזרת מלח וגופרית, 'תצריב' כמו שמתרגם אבי מורי ד"ר משה קטן ז"ל בספרו 'אוצר לעזי רש"י'. הוא מסביר את הטכנולוגיה הזו, ומצרף לכך גם צילומים של תכשיטים עתיקים צרובים. ספר מעניין מאוד, שעשוי להאיר עיניים בהרבה מאוד עניינים ומושגים המופיעים במקרא ובחז"ל. מחכים להמשך הסדרה.

איה מקום כבודו. איתור מקום המקדש בימינו. מחקרים, עיונים ופולמוסים, מעובדים ומונגשים, מתוך כתב העת 'מעלין בקודש'. עריכה: בעז אופן. כרמי צור, בית הבחירה, תשפ"ב. 566 עמ'. (malinbakodesh@gmail.com)

כבר כמאה וחמישים שנה נמשכת 'שיבת ציון', והיא הגיעה עתה ב"ה לממדים שלא ידענו כמוהם מעולם. אצל רבים וטובים המבט עכשיו מופנה אל שיא השיאים, אל קודש הקודשים, כולל הכנות עיוניות ומעשיות לבניית בית המקדש כאשר יתאפשר הדבר, ובנפלאות תמים דעים על עמנו וארצנו הדברים נראים עכשיו קרובים יותר מאשר אי פעם. הנקודה המרכזית שצריכה הכרעה היא איתור וזיהוי וקביעת מקום קודש הקודשים, ושאלה זו קשורה באופן ישיר ועקיף גם לבריורים הלכתיים ומעשיים אחרים, כמו מקום המזבח וגבולות העזרות ועוד. ראש העוסקים בנושא הר הבית הוא הרב ישראל אריאל שליט"א נשיא 'מכון המקדש', וזכויותיו שמוורות לו ולמפעלו, אך ראש המדברים בצד ההלכתי ובבירור המציאותי בשטח הוא הרב זלמן קורן שליט"א, שמאז פרסם את ספרו 'חצרות בית ה' בשנת תשל"ז, שבו הוכיח שהסלע הגדול שנמצא מתחת לכיפת הזהב דהשתא הוא-הוא מקום קודש הקודשים בלי ספק - לא הפסיק לעסוק ולחדש בנושא. סביב מסקנה זו, ותשובת הרדב"ז המפורסמת שהיא הבסיס לה, ועניינים אחרים הקשורים אליה - כמו גודלו וצורתו של ה'חיל' שהקיף את העזרות, אורך האמה בהקשר להר הבית, ובכלל האפשרות לקבוע את ההלכה למעשה על פי הנתונים החלקיים שבידינו בעניין מרכזי וגורלי כל כך - נתפרסמו עשרות מאמרים בגיליונות של כתב העת 'מעלין בקודש' שעוסק בכל ענייני המקדש וקודשיו מההיבט התורני-הלכתי הצרוף (בלי פוליטיקה וענייני אמונות ודעות שאינם מעיקר העניין - עם כל החשיבות שיש להן). ומהן לוקטו לפי נושאים מיטב המאמרים והדיונים והתגובות בעניינים אלו לספר מקיף ומיוחד במינו. מ"ב הגיליונות של 'מעלין בקודש' שיצאו לאור עד תחילת תשפ"ב הם המזינים את הספר הזה, וגיל' מג שיצא לאור לפני פסח כבר 'מחוץ לתמונה', למרות שגם בו נמצאים דיונים חשובים בנושא - תגובה של החוקר הצעיר ר' אורי זרם בעניין החיל ועליה מענה של הר"ז קורן. העורך עשה עבודה נפלאה - הקדים מבואות וסיכומים למאמרים ולנושאים, איחד והפריד מאמרים בשעת הצורך, הוסיף מפות ותרשימים מפורטים ומדויקים, ואין ספק שהיצירה שיצאה מתחת ידו תהיה מכאן ולהבא היסוד והבסיס לכל דיון בנושאים אלו. יישר כוחו של ידידי הרב צבי שלוח, ראש כולל 'בית הבחירה' בישוב כרמי צור ומי שעומד בראש כל היוזמה הזו. 'שיבנה בית המקדש במהרה בימינו'!

באר יהודה. שיעורים על מסכת פסחים. הרב יהודה זולדן. מעלה אדומים, מעליות, תשפ"ב. 490 עמ'. (zoldanye@gmail.com)

הרב זולדן שימש בעבר כראש ישיבת ההסדר בנוה דקלים שבגוש קטיף ואחרי הגירוש כר"מ בבית המדרש של מכון לב, והוא משמש כבר שנים בתפקיד החשוב של מפקח-מרכז על הוראת תלמוד ותושבע"פ בחינוך הדתי. הוא פרסם כבר כמה וכמה ספרים ועשרות מאמרים, ועתה אסף למקום אחד ל"ג ביאורי סוגיות מתוך שיעורים שלימד ודברים שכתב כסדר מסכת פסחים, דברים שלדעתו עשויים להוסיף ללומדי המסכת. השיעורים עוסקים גם במבנה הסוגיא ושלבי

התפתחותה נוסף לביאור הגמרא ומפרשיה, והם מסודרים באופן ידידותי ללומד - כותרות וראשי פרקים, והערות שוליים עם הרחבות והפניות וצינונים, וסיכומים בסוף כל שיעור, והכל בסגנון נוח ונעים ביותר, ומדי פעם 'תוספת נופך' של דברי הגות ומחשבה הקשורים ישירות לסוגיא. בעמ' 352 תמה המחבר על הרב פרנק שרצה לדייק מלשון הרמב"ם שרק עורך הסדר נוטל את ידיו ולא המסובים - הרי לפי הרמב"ם נטילת ידיים לדבר שטיבולו במשקה היא חובה וגם מברכים עליה, ואיך יתכן שדווקא בליל הסדר ייפטרו המסובים ממה שהם חייבים בו כל השנה רק משום שהטיבול הזה נקבע כדי לגרום לתינוקות שישאלו? ובכלל, אי אפשר לדקדק שכל היגד שהרמב"ם כותב בהלכות ליל הסדר בלשון יחיד שייד לעורך הסדר לבדו, הרי גם מעשים שהם בוודאי חובה על כולם כותב אותם הרמב"ם בפרקים אלו לעיתים בלשון יחיד! ואכן, נראה לכאורה שבנקודה זו חזקו דברי הרב זולדן שליט"א מדברי הגרצ"פ פרנק זצ"ל...

בדד. כתב עת לענייני תורה ומדע. חוב' 36, אדר ב תשפ"ב. עורך: עלי מרזבך. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"ב. 110+112 עמ'. (ely.merzbach@biu.ac.il)

גיליון נוסף של כתב העת האיכותי והמשובח הזה, שבאופן טבעי מיועד בעיקר לאנשי מדע בעלי רקע תורני - חלק ממאמריו קשים להבנה של מי שאינו איש-מקצוע בתחום המדובר. המאמר הראשון עוסק בניחות מתמטי של סוגי השלימות המוצגים ע"י מרן הראי"ה בכמה מפתביו והקשר בין האלוקים האינסופי לבין המציאות הסופית שלנו; השני עוסק במהותו של הקונטרס העתיק 'גורל העשיריות' המיוחס לאחד מגאוני בבל שמציג שיטה לקבלת עצה 'שמימית' על כל שאלה, והמחבר מוכיח שמדובר ב'בלוף' חשובוני ופסיכולוגי חסר כל משמעות רוחנית; השלישי עוסק בזיהוי גודל מידות השטח 'שורש קטן' - לדעת הרב אלישיב זצ"ל מילימטר רבוע אחד, לדעת המחברים 1/2 מ"מ, ו'גריס' - לדעת המחברים קיימים היום גריסי פול שמגיעים לקוטר של 24 מ"מ, ולדעתם יתכן שבשעת הדחק אפשר להקל שכתם קטן מזה אינו מקבל טומאה, ולא רק כתם שפחות מקוטר של 19 מ"מ כמקובל. לשיקול דעתם של הפוסקים. שני מאמרים נוספים עוסקים בענייני הלוח העברי, ומאמר נוסף עוסק בהגדרות מתמטיות של סוגים שונים של וסת הפלגה. בסוף החלק העברי נמצאת 'הערה פיזיקלית בדיני משקלות' שמציגה את הקשיים בהסברי הראשונים בסוגיא העוסקת בדרכי המדידה ההלכתיות בעזרת מאוזני כפות, כולל מסקנת הכותב ש'הרשב"ם, הרמב"ם ושאר כל הראשונים בוודאי טעו כאן [=בהבנת הסוגיא] מבחינה פיזיקלית'. לענ"ד המשפט הזה אינו לגיטימי. גם אם נשאים בצ"ע על פירושה של ראשונים בסוגיא מסוימת - משפט כזה לא ראוי להיכתב וק"ו שלא לראות את אור הדפוס במקום שיש בו ריח תורה. נודע לי שכותב ההערה הזו רגיל בכתביה בוטה ומכוערת כלפי קדמונים, וחבל שמערכת 'בדד' לא 'עלתה' על עובדה זו בזמן. הפנית עניין זו לתשומת ליבו של קרובי וידידי עורך 'בדד' והוא הודה שהעניין נשמט מעיניו, ובעיקר הוא הצטער על המשפט הבוטה הנ"ל שלא היה אמור לראות את אור הדפוס. החלק האנגלי של הגיליון כולל מאמר ארוך שמבחר עניינים אסטרונומיים בכתבי הראשונים, בהמשך מוצגים המנהגים ה'חקלאיים' של חג השבועות, ובסופו עוד דיון בעניין 'שיטת הדילוגים' בתורה, שהוויכוח לגבי משמעותה הסטטיסטית והרוחנית מסרב לגווע. גיליון איכותי ומשובח כבר אמרנו.

בנייה עדי עד. הדרך לחיי נישואין מוצלחים. אליהו האיתן. ירושלים, מכון פוע"ה, תשפ"ב. 163 עמ'. (haeitan@gmail.com)

הרב האיתן הוא מוותיקי צוות הרבנים של מכון פוע"ה, שעיקר עיסוקו הוא ייעוץ בענייני פוריות וילודה. אולם ידידי הרב מנחם בורשטין שליט"א ראש המכון הרחיב מאוד את מוטות כנפי מכון פוע"ה, מהדרכת מדריכי חתנים וכלות ועד לטיפול בחולה הנוטה למות ובמשפחתו, כולל טיפול וייעוץ בענייני שלום בית לפני החתונה ולאחריה. בעניין זה התמחה הרב האיתן, שכבר שוחח עם מאות רבות של זוגות בשלבים השונים של זוגיותם כאשר זו ניצבה לפניו או בתוך משבר ('לא זכיתי לעבוד במקום שבו אנשים באים לספר לי כמה טוב להם בחיים' כותב המחבר בלשונו המחודדת בראשית ההקדמה...), והוא הגיע לתובנות שלדעתו עשויות להועיל לרבים. מתקציר בן כמה עמודים שעבר מיד ליד הפכו הדברים לחוברת שהשתכללה ממהדורה למהדורה, ועתה מדובר כבר על ספרון אלגנטי ומחויך שמכיל ט"ז פרקים הנוגעים בכל צדדי המחלוקות הבין-אישיות בכלל והבין-זוגיות בפרט. העיקרון השזור את הספר הוא שהקשר הזוגי אינו מצב סטטי אלא מצב דינמי, דהיינו שלא מדובר ב'בניין' כשם עצם אלא ב'בניין' כשם פעולה, ועל בני הזוג לראות בכל אתגר ובכל מחלוקת בנייהם שלב נוסף בבניית הקשר ביניהם. השיטה של הרב האיתן אינה מנוגדת ואינה סותרת שום שיטת ייעוץ אחרת, היא מהווה נוסחה או תבנית מוכנה שאפשר להכניס בה כל אירוע ולהפוך אותו לחלק מבניין הזוגיות שלא נגמר, בלי להיכנס לכאבי המחלוקת והמריבות והכעסים שנדמה לפעמים שאף זוג נורמלי לא יכול בלעדיהם. אז זהו שלא, טוען הרב אליהו, מי שיקנה לעצמו דרך זו יהיה קשה לו למצוא סיבות לריב... הרב האיתן מתחיל את הספר בהערה על הספר הידוע והחשוב 'גברים ממאדים נשים מנוגה', וטוען שלמרות התובנות הנכונות שיש בו הוא מקבע בראש קוראיו את ה'עובדה' שהמצב הבריא והטבעי היה שגברים ונשים יחיו בנפרד, מה שמנוגד בתכלית להשקפה היהודית. המחבר מדגיש שכאשר ניגשים לבניין הבית כתהליך של בנייה מודע כל אחד מבני הזוג לכך שקיימת דרך ארוכה עד שהבניין יהיה בנוי, שהבנאים הם בני הזוג עצמם ולא אף אחד אחר, שצריך לבחור את מיטב החומרים והציוד כדי שהבנייה תיעשה כהלכתה, ושצריך לעבוד נכון כדי להגיע לתוצאה המקוּוּה. לפי גישה זו המשברים במהלך החיים אינם כלל 'משברים', אין שום דבר שנשבר, הם פשוט חלק מתהליכי הבנייה, ובבנייה שעדיין לא הושלמה קיימים לעיתים חלקים שעדיין לא הורכבו כראוי במקומם - אך הם אינם מוגדרים כ'שבורים'! לפי עיקרון זה כל תקלה וכל משבר הם כלי נוסף לבניין הבית, שרק צריך ללמוד איך להשתמש בו כראוי. לא מפתיע לפי גישה אופטימית זו של הרב האיתן שלדעתו 'כמעט כל בחור ובחורה יכולים להתחתן ולבנות בניין עדי עד באושר ובעושר', והאמת שזה מה שקורה פעמים רבות בפועל - ההיכרות שלפני ההחלטה להתארס ולהינשא היא לפעמים מינימלית ואפילו מטעה, כך שהבנייה המשותפת עשויה להיות כלי מחזיק ברכה לחלק ניכר מהזוגות. לא תמיד קל ליישם את רעיונותיו של המחבר, אבל אין לי ספק שספרון זה עשוי להועיל מאוד לזוגות רבים בכל שלבי זוגיותם, ואפילו לרווקים ולרווקות שמתחילים לסלול את דרכם לבית משלהם.

"בניי, היו קורין פרשה זו". עריכה ומשמעות בפסיקתא דרב כהנא. ארנון עצמון.
 ירושלים, מאגנס, תשפ"ב. יא+451 עמ'. (02-6586659)

'פסיקתא דרב כהנא' הוא מדרש אגדה, אחד מני רבים, שחובר כנראה בסוף תקופת האמוראים בארץ ישראל שהייתה אז תחת השלטון הנוצרי-ביזנטי. שנים לאחר מכן חובר מדרש אחר בשם 'פסיקתא רבתי' שכלל חלקים נכבדים מ'פסיקתא דרב כהנא' הקדום יותר (לפעמים הוא כונה בטעות 'פסיקתא רבתי דרב כהנא'), ודווקא 'פסיקתא דרב כהנא' נעלם ולא היה ידוע דורות רבים, מה שגרם לבלבול רב בין שני המדרשים האלו. רק לפני כמאה שנים נתגלו ופורסמו חלקים נכבדים מ'פסיקתא דרב כהנא', שעוסק בקריאות התורה של המועדים ושל ימים מיוחדים אחרים וגם בכמה מהפטרותיהם. פרופ' עצמון המלמד מדרש ואגדה באוניברסיטת בר אילן חוקר את הפסיקתא דר"כ מזה עשור, וכבר פרסם מאמרים רבים בעניינים נקודתיים הקשורים למדרש הזה. בספר זה הוא חודר לעומק סוגיית חיבור המדרש - כביכול הוא מציץ מעבר לכתפו של עורך הפסיקתא העלום היושב ליד שולחן עבודתו, ומגלה לנו את דרך עבודתו, את מטרותיו, את חומר הגלם המדרשי שעמד לפניו ואת העקרונות העומדים בבסיס המוצר המוגמר. השער הראשון בספר ובו שישה פרקים עוסק במקורה של הפסיקתא דר"כ ובנוסחה ובתוכנה ובהרכבה ובסידרה ובמקבילותיה וכו', השער השני עוסק בניתוח מפורט של מבחר פסקאות בפסיקתא דר"כ, והשער השלישי מסכם בחמישה פרקים את מסקנות המחקר על דרכי פעולתו של עורך המדרש, על הקשר שבין חיבור המדרש לבין הארגון מחדש של מנהגי התפילה וקריאת התורה בסוף תקופת האמוראים, תקופת המעבר מסיום קריאת התורה בציבור פעם אחת בשלוש שנים לסיום קריאתה כל שנה, ועוד. בכרך זה מונח לפני כל לומד מעמיק כל החומר הדרוש לו כדי להכיר את המדרש הזה באופן שלם ומסודר ומבוסס, וכך ראוי שייעשה לכל המדרשים ולכל ספרי הקדמונים.

בניינה של אשה. תבנית הגוף בדברי חכמים ובפירושי הראשונים. מהדורה שלישית. גרשון חנוך ולדנברג. מודיעין עילית, תשפ"ב. טו+169 עמ'. (9761979b@gmail.com)

אין הרבה ספרים שאפשר לומר עליהם שתוכנם עשוי לגרום למהפכה למדנית והלכתית של ממש, אך ספר זה הוא אחד מהם. עשרות מקורות של תנאים ואמוראים עוסקים בסוגית 'משל משלו חכמים באשה' ובסוגיות דומות שמתארות את אברי הרבייה של האשה, כאשר הבנת המקורות האלו קריטית כדי להבין את דברי חז"ל והראשונים ולפסוק כראוי בהלכות נידה המסובכות ובהלכות אחרות המשיקות להן, כגון קביעת רגע הלידה של התינוק וענייני טומאה וטהרה שונים. אלא ששיטת הרמב"ם בפירושו למשנה ובמשנה תורה, שהפכה בווריאציות שונות לשיטה המרכזית בראשונים ובאחרונים, קשה מאוד מבחינת פירושי הסוגיות וגם אינה מתאימה למציאות כפי שאנחנו מכירים אותה, עד שרבנו החתם סופר, השמרן הגדול, נאלץ 'להרים ידיים' ולומר בחידושו על מסכת נידה 'לא הטרחת כלל בביאור דברי רש"י ותוספות בשמעתין [=בסוגיית זיהוי ה'פרוזדור' וה'חדר' וה'עלייה' ככינויים לאברי האשה]. כי אי אפשר להולמן לפי המציאות האמיתית' (אמנם גם שיטתו, לאחר בקשת המחילה, לא עומדת בפני

הביקורת). בלי להיכנס כאן לגוף הספר הלמדני המעמיק הזה, אפשר לומר שלאחר עיון בכל מה שנכתב בנושא, ולאחר בירור מקיף אצל רופאים ומומחים לגבי המציאות העובדתית, הכריע הרב ולדנברג, והוא מוכיח זאת באופן מאוד משכנע, שדווקא שיטה נשכחת של חכמים שחיו כמה דורות לפני הרמב"ם (רבנו גרשום, רבנו חננאל, בעל הערוך, והבנה אפשרית בדעת רש"י), היא השיטה היחידה [!] שמתאימה הן לכל הסוגיות העוסקות בתחום הזה באופן ישיר ועקיף, והן למציאות האנטומית של גוף האשה. לפי דבריו יוצא שהפירוש היחיד האפשרי הוא שה'מקור' של חז"ל הוא הרחם כולל צואר-הרחם, ה'חדר' הוא הנרתיק כולו [!], ה'פרוזדור' הוא כל האיזור שמפתח הנרתיק החיצון ועד חוץ לגוף, וה'עלייה' היא שלפוחית השתן. גם הרב והגינקולוג ד"ר מרדכי הלפרין, שכתב על הנושא וסבר אחרת בכמה פרטים מרכזיים, הודה ששיטה הרב ולדנברג, על פיה הפרוזדור ממוקם מחוץ לנרתיק, היא שיטה מחוורת יותר מהשיטות האחרות. המסקנות אם מקבלים את הדברים מרחיקות לכת, במישורים דאורייתא ודרבנן, בין לקולא ובין לחומרא (למשל על פי הבנתו כל דם על נייר קינוח הוא כדם בדיקה ולא ככתם!), ואין כאן המקום להאריך בהן. המחבר, תלמיד חכם ממודיעין עילית שכבר חיבר מאמרים תורניים איכותיים רבים, מדגיש שאין בדבריו קביעת הלכה - עניין המסור לגדולי הפוסקים בלבד, אלא הצעה המוגשת לעיונם של תלמידי החכמים העוסקים בתחום. הספר נדפס בשמונים עותקים בלבד, אך הוא נגיש במרשתת בקישורים bit.ly/bit.ly/binyana1 bit.ly/binyana2, וכדאי מאוד לכל מתעניין ולכל מי שעוסק בתחום להקדיש את הזמן הראוי כדי לעיין בספר חשוב זה, שמלאכה עצומה נעשתה בהכנתו ובכתיבתו, כולל תרשימים מדויקים של השיטות השונות, ועוד ידובר בו נכבדות ללא ספק. לענ"ד שום פוסק לא יוכל להתעלם מהעובדות והביאורים והמסקנות של ספר זה. יישר כוחו של המחבר על היצירה המתוקנת [זו מהדורה שלישית עם תיקונים ושינויים והוספות רבות ונספחים ומפתחות] ועל איכות הכתיבה והניסוח והסידור והגימור המושלם.

בשובך לציון. שיחות ליום העצמאות וליום ירושלים. הרב יהודה עמיטל והרב אהרן ליכטנשטיין. עורך: קלמן נוימן. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשפ"ב. 424 עמ'. (info@ybook.co.il)

לפני שנים ספורות הלכו לבית עולמם בזה אחר זה שני ראשי ישיבת הר עציון, מורי הרב עמיטל והרב ליכטנשטיין זצ"ל. הרבה למדו והרבה לימדו והרבה דרשו וחינוכו שני גדולי ישראל אלו במשך עשרות שנותיהם בראשות הישיבה, אך נראה שהשיחות שלהם בלילות יום העצמאות ויום ירושלים היו פנינים מזהירות במיוחד, שהאירו את עיניהם ואת ליבם של השומעים, ועזרו להם לעצב את השקפת עולמם ואת יחסם לעם ולארץ ולקודש ולמקדש. המנהג היה שהרב עמיטל העביר את שיחת ליל יום העצמאות בבית המדרש והרב ליכטנשטיין דיבר על עיצומו של יום בשעת הסעודה החגיגית, ובליל יום ירושלים דרש הרא"ל בבית המדרש והרב עמיטל הוסיף דברים יותר מאוחר בשעת הסעודה. ספר זה מלקט כמה עשרות שיחות שלהם, כאלו שנדפסו כבר בבמות שונות וכאלו שזו עתה הופעתם הראשונה בדפוס, והם נערכו וסודרו בידי חבריי לספסל הלימודים קלמן נוימן ורמי ינאי באופן מקצועי, מכובד

ומכבד, כך שהשיחות קיבלו חיתוך והידוק של דברים שבכתב כשהן שומרות את הניחוח המקורי והמרגש של דברים שבעל פה. נוסף לשיחות שנאמרו בימים אלו צורפו לספר כמה שיחות שנאמרו ע"י הרב עמיטל בחנוכה והתאימו לתוכן הספר, וכן נספחים על תפיסתו הלאומית של הרב קוק, על יחסו של הרב סלוביץ'ק לצינונות ועוד. אמנם חסרה לי בין השיחות של הרב עמיטל על ירושלים שיחה שהוא העביר בעשרה בטבת תשס"ה, שנדפסה בכמה במות תחת הכותרת 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני' ועשתה בזמנו רושם גדול, ובה קובע הרב עמיטל בנחרצות שהמלחמות שנלחמים בנו שכנינו הן בתוך-תוכן מלחמות על ירושלים ועל השליטה על הר הבית, ושהריבונות היהודית על הר הבית היא 'קו אדום' עליו על האומה להיהרג ולא לוותר, ושכל דיבור או מעשה של רפיסות בנושא הזה פוגעים אנושות באחדותנו ובכח עמידתנו ובאמינותנו כלפי האומות, דברים ברורים וחדים ואקטואליים היום כמו בשעה שנאמרו...

גם אני אודך. תשובות מהגאון רבי חיים שלום הלוי סגל. חלק חמישי. גמליאל הכהן רבינוביץ. בני ברק, תשפ"ב. תפב עמ'. (7128536@gmail.com)

הרב גמליאל ברא"ד רבינוביץ (אחינו של ראש ישיבת המקובלים שער השמים שגם שמו הרב גמליאל רבינוביץ) הוא לא רק ת"ח חשוב וחרוץ ובנש"ק ומחבר ספרים חשובים, אלא הוא גם תופעה יחידאית: בין שאר פעליו הוא 'מגרה' תלמידי חכמים אחרים, לפעמים צעירים ממנו, להשיב לו על שאלותיו המהוכמות והמחודדות ולפעמים האקטואליות, ומהדו-שיח בכתב ביניהם הוא עורך סדרות ספרים הכוללות את הדיונים האיכותיים האלו בתוספת נופך. הסדרה הענקית 'גם אני אודך' כוללת עשרות ספרי שאלות ותשובות בנושאים שונים מאת העורך ותלמידי חכמים מוכרים יותר-או-פחות שעמם הוא בקשר, והוא מפרסם אותם כך אחר כך, להנאתם ולתועלתם הרבה של לומדים רבים. כך זה הוא הכרך החמישי של סדרת הדיונים בינו ובין הרב חיים שלום הלוי סגל, דיין ופוסק בבני ברק, ר"מ בישיבת סדיגורה ומחבר ספרים חשובים בפני עצמו, כאשר במקביל יצאו לאור לאחרונה הכרכים כט-ל של 'גם אני אודך' הכוללים בירורי הלכות ומשא ומתן בענייני הנוגעים למעשה עם הרב משה חליהו, פוסק ומחבר ספרים מאופקים, ועוד ידו של הרב רבינוביץ נטויה. אין יישום יותר מושלם מזה להגדרת חז"ל את תלמידי החכמים שבארץ ישראל שמנעימים זה לזה בהלכה, ואין הפצת תורה לשמה יותר שלמה מזו. מדהים לראות עד כמה אפשר לדייק בכל סעיף בשו"ע ולמצוא בו מקרים שיש בהם צד של ספק, או סיטואציה שלגביה לא נאמר הדין בפירוש, כאשר הדיון בעניין ההכרעה הראויה בהם פרושה לעיני הלומדים. הסדרה 'גם אני אודך' התחילה לצאת לאור בשנת תשס"א עם כמה כרכים של תשובות הגר"ח קנייבסקי זצ"ל לשאלות המחבר, המשכה בדיון דו-צדדי עם הרב יצחק שמואל שכטר, מגדולי הפוסקים בחסידות צאנז, מחבר סדרת השו"ת הענקית 'ישיב יצחק', ועם הרב אדיר כהן מרבני ג'רבה בבני ברק, ועם הרב חנניה יוסף אייזנבך ראש ישיבת תומכי תמימים בבני ברק, ועם הרב בניהו דיין, ועם הרב יצחק הרשקוביץ, ועם הרב חיים אלעזר שיינברגר, ועם הרב חן פדלון, ועם הרב יחיה טובול, ועם הרב יהודה טשזנר דיין ופוסק באופקים, ועם הרב יוסף

ליברמן בעל שו"ת 'משנת יוסף', ועם הרב יקותיאל ליברמן, ועם הרב אליהו כ"ץ, ועם רבי משה פרקש, ועם רבי ישראל רוט, ועם הרב משה שמואל דיין, ועם הרב אברהם דורי, וכן עם הרב העלום מלונדון בעל 'אורחותיך למדני', ואף עם רב אחד נוסף שחפץ בעילום שמו, וכל זה נוסף לכרכים רבים בסידרה שבהם חידושיו של הרב רבינוביץ עצמו בעניינים אקטואליים רבים וכן ביאורים על המסכתות ועל התורה. קרוב למאה וחמישים [!] כרכים כבר כוללת הסדרה הלא-תאומן הזאת שעדיין בהתהוותה. כל זה עורך ומחבר הרב רבינוביץ בנוסף לקונטרסים בנושאים שונים (ברכת האילנות, הפסיעות והכריעות בסיום תפילת העמידה ועוד), עריכת הקבצים המשובחים 'מה טובו אוהליך יעקב' שיוצאים לאור כמעט מדי חודש בחודשו, וכתבת מאמרים נוספים עבור קבצים שונים, הספק שלא יאומן. יבורך הרב גמליאל רבינוביץ שליט"א על כל פעליו למען התורה ולומדיה ואוהביה, ויזכה להמשיך להפיץ את תורתו וגם את תורתם של תלמידי חכמים אחרים עוד הרבה שנים בריאות וטובות.

דברי דוד יוסף. שאלות ותשובות קצרות בהלכות מצויות. דביר דוד יוסף אזולאי. ירושלים, תשפ"ב. תרעג עמ'. (azolay613@gmail.com)

259 תשובות קצרות בכל חלקי השו"ע מכיל כרך עב-כרס זה שחיבר הרב דביר אזולאי, אברך ותיק בישיבת 'מרכז הרב'. הרב דביר הוא מבאי ביתם ותלמידם של פוסקים מהשורה הראשונה כמו הגרא"ז וייס בירושלים והרב אברהם צבי הכהן רבו של שיכון ה' בבני ברק שמשבחים אותו מאוד בהסכמותיהם, וגם נמצא בקשר הדוק שנים רבות עם הגאון העלום מחבר 'אורחותיך למדני' שכידוע ניתן ליצור עמו קשר רק בפקסים ובמיילים. בפתחתו הארוכה לספר הרב דביר כותב על שבחם של התורה ושל עמליה ובעיקר על חשיבות העמל בקביעת ההלכה למעשה, ועל המצוה והחיוב שיש למי שיועד להשיב לשואליו, ולא לשלוח אותם בהינף יד לפוסק אחר. הוא טוען בעקבות רבי אריה ליב הכהן בעל ה'קצות' שאין לומר שהמציאות המשתנה גורמת לשאלות הלכתיות חדשות, אלא שהקב"ה ברא מציאויות חדשות בעולם כדי שהתורה תתפתח ותתלטש יותר ויותר דור אחר דור... לדבריו רוב ככל השאלות שבספר הן שאלות כאלו שלא מצא להן, לפחות בתחילת העיון, מקור מפורש שדן בהן ומכריע בהן לפי שורת הדין, ומדובר בשאלות שהוא מצא בהן צד של חידוש או שינוי שהזיק אותן לעיין בעניינן ולברר את דינן, ופרי מעשה ידיו במשך שנים נאסף לספר זה, ולספרים הבאים בסדרה זו בעז"ה. התשובות קצרות אמנם, רובן מפרנסות 2-3 עמודים ומיעוטן אף פחות מזה (אחרות מעט יותר), אך נמצא בהן חומר הלכתי מרוכז ומסקנות ברורות, ותועלת גדולה תהיה בהן לכל מברר הלכה. כך בסי' קלג מברר המחבר אם מותר לקנות מתנות הוקרה לעובדים או למורים לקראת סוף שנה"ל שחל לפעמים בימי 'תשעת הימים', ומסקנתו שאין זה נחשב ריבוי שמחה, ואין כאן הכשלה של המקבל בשמחה יתירה, ושאלילו לדעת המחמירים בזה - הכרת-הטוב לעובד או למורה יש בה צד של מצוה ולכן אפשר להקל. התשובה האחרונה בספר עוסקת בחיוב מעקה לבימה גבוהה שבתוך בית הכנסת, ומסקנת המחבר שלמרות שיש צדדים לפטור מעקה בבית הכנסת, שהרי אינו מיועד למגורים - לדעת הרבה פוסקים הפטור הוא רק לגגו של בית הכנסת, ולכן במקום

שמדובר בבימה שגבוהה מעל עשרה טפחים חייבים לבנות מעקה וחייבים גם לברך עליו. אמנם תמהתי שהמחבר לא הזכיר שגם לדעת הפוסקים הפוסקים ממעקה בתוך בית הכנסת הרי דין 'לא תשים דמים בביתך' קיים ועומד, והשכל הישר מחייב שלא להשאיר מכשול כזה במקום שבו מתרוצצים ילדים, ולעיתים קיימת צפיפות, וחסרון המעקה עלול לגרום לנפילות ופציעות! יישר כוחו של ידידי הרב אזולאי שליט"א על ספרו זה ועל הקודמים לו ועל אלו שיבאו בעקבותיו, בכל אשר יעשה יצליח.

דגל לקטנים. עיתונות הילדים של אגודת ישראל. יוסף פונד. ירושלים, כרמל, תשפ"א. 386 עמ'. (yossefu@gmail.com)

הכל עניין של רזולוציה. ההיסטוריה תלויה בנקודת המבט. אם חוקר רציני מחליט לחקור פרט אחד בתוך מכלול גדול הוא עשוי לגלות דברים שבמבט רגיל איש לא היה שם לב אליהם. תנועת אגודת ישראל העולמית נוצרה בשנת תרע"ב בדיוק לפני מלחה"ע הראשונה, והיא איחדה בתוכה פלגים שונים מאוד זה מזה ששמרו על ייחודם - אינה דומה קהילת 'תורה עם דרך ארץ' מפפד"מ לעדה החרדית בירושלים, ושניהם שונים מאוד מעולם הישיבות הליטאי, בלי לדבר על הציבור החסידי על שלל גוונים - וכולם היו חלק מ'אגודת ישראל', וכדי לשמור על הייחוד ועל האחדות יצאו לאור עיתונים רבים שהיו כלי המבטא העיקרי של המנהיגים ושל ה'עמך' בתוך כל מגזר. והנה מתברר שלצד העיתונים הגדולים צמחה עיתונות ילדים מגוונת ומעניינת, שנועדה לסייע לחינוך הנער ברוח הקבוצה לה הוא שייך, ובעיקר למנוע 'זליגה' והתעניינות בעיתונות החילונית לסוגיה שהשפעתה הייתה רבה ומסוכנת. המחבר, חוקר ידוע של ההיסטוריה של אגודת ישראל בפרט והציבור החרדי בכלל, התמקד בתריסר עיתונים שיצאו לאור בפולין לפני השואה ובארץ ישראל עד לפני עשרים שנה, ועל הרקע הזה הוא עוסק גם בפוליטיקה של פעם ובחינוך ובהטמעת ערכים ותכנים, בסוגי הספרות לילדים, ביחסים בין איכות ספרותית לתוכן 'מגויס מטרה', ובעוד נושאים רבים מעניין לעניין. שלושת הפרקים האחרונים של הספר מתמקדים בעיתוני הילדים 'שערים לנוער' (שהיה קיים במשך עשר שנים), ו'המודיע הצעיר' ו'יתד לילדים' (שקיימים עד היום), בשווה ביניהם ובשונה, בהצלחות ובכשלונות, והדברים מאלפים. כמוכן שהמחבר מתייחס למיוחד בעיתונות בכלל ובעיתונות לילדים בפרט בחברה שמתנזרת מכלי התקשורת האלקטרוניים הנפוצים, וההשפעה של עובדה זו על התוכן ועל הצורה. אם דיברנו על רזולוציה - מהמחקר המיוחד הזה, שעוסק בתחום מיוחד וסגור וצדדי יחסית, אפשר בהחלט לקבל תובנות משמעותיות על העולם החרדי, ערכיו ודרכיו.

דגל מנשה. מאמרים בעניין ישוב ארץ ישראל ומקום המקדש ודירת מצרים בזמה"ז ועוד, מאת מנשה גראסבערג. עם הוספות רבות. בעריכת משה היבנר. ניו יורק, תשפ"ב. 15+קמה עמ'. (hubners@gmail.com)

הרב גרוסברג חי בפולין לפני כמאה שנה (נפטר בשנת תרפ"ז) וכתב וההדיר ספרים רבים.

ספר זה נדפס לראשונה בברלין בשנת תרנ"ב, והוא כולל בירורים בענייני מצות ישוב הארץ, קדושת ירושלים, נשים במצות ישוב הארץ, אם בניין בית המקדש הוא מצוה שבגופו או מצוה על הכלל, מצות עלייה לרגל בזמן הזה ועוד, ובהמשך בירורים בעניין האיסור לגור בארץ מצרים - אם זו מצוה לדורות, ומתי היא מותרת לצורך ועוד. סי' ג עוסק בעניין היתר גילוח בסם, סי' ד אם מותר לאדם לאבד עצמו לדעת לשם כפרת עוונות, הסימן הבא מברר אם מותר לתאומות סיאמיות שמחוברות בחצי גופן להינשא לאנשים, ועוד תשובות ובירורים שונים, חלקן נוספו מכתביו במהדורה זו, וכן צורפו מקורות והערות ובירורים מאת העורך. בסוף הספר הוסיף העורך כמה חקרי הלכה מסבו הרב שמואל היבנר זצ"ל.

דרשות תלמיד הרא"ש על התורה. רואה אור עולם לראשונה מתוך כתב יד, עם מבוא, הערות וביאורים. יעקב שמואל שפיגל. ירושלים, מכון בית אהרן וישראל, תשפ"ב. עז+461 עמ'. (Yaakov.Spiegel@biu.ac.il)

פרופ' שפיגל עושה זאת שוב: ההדרה מושלמת של ספר קדמון שמעולם לא זכה לראות את אור הדפוס, כולל מבוא שיש בו הכל - על כתב היד ועל חלקיו ועל מקורו ועל מחזיקיו ועל הסופר והמגיה והמחבר וזמנו ומקומו וזיהויו, ועל תוכן הספר ומקורותיו ודרך כתיבתו והשוואה בינו לבין ספרים אחרים דומים מבני זמנו ומקומו ועוד, כל הידע הרחב הזה פרוש עתה לפני הלומדים. בניסיון לזיהוי המחבר המהדיר שם לב שהמחבר האנונימי מכנה את רבי משה מקוצי מחבר הסמ"ג 'רבי משה מקונצי', וזו בדיוק הדרך שבה כינו אותו חכמי ביזנטיון (דרום מזרח אירופה ודרום איטליה); הוא מוסיף שבפרובנס כינו את הסמ"ג משום-מה 'רבי משה דקוצין'; אך בכל זאת הוא מוכיח שהמחבר הוא חכם מתלמידי הרא"ש בספרד, שכנראה העתיק את הכינוי הזה מאחד ממקורותיו. הפרק האחרון במבוא עוסק בתיאור דרכו של המהדיר בההדרת הספר - צורת ההעתיקה, אופן השלמת אותיות ומילים חסרות או מסופקות, דרך הקיטוע והפיסוק ופתיחת הקיצורים, אופן כתיבת שם ה', דרך ציון המקורות וההערות, ההתייחסות לשינויי נוסח בין דברי הספר לבין מקורותיו, ועוד. המהדיר מעיר (בעמ' עד) שצילום כתה"י שנמצא בידו מלפני שנים אינו זהה במאה אחוז לסריקה של כתה"י שזמינה היום במרשתת באתר של הבעלים - המוזיאון הבריטי, ולכן במקרים בודדים ההעתיקה שלו שונה ממה שנצפה שם, כיוון שלדעתו הצילום הישן שיש בידו מדויק וברור יותר במקום זה מאשר הסריקה שבמרשתת... עד כאן מגיע דיוקו של המהדיר. הספר עצמו כולל דרשות כפי סדר פרשות השבוע והמועדים, רובן ביאורי פסוקים על פי מדרשי חז"ל לעיתים ממקורות בלתי ידועים, וחלקן עניינים שונים שלעיתים הם נושאים העומדים בפני עצמן, וכן לקט של ענייני הלכה, וכל אמירה ועניין וחידוש מלווים בציוני מקורות והערות והשוואות והפניות של המהדיר, לתועלת הלומדים. זוהי יצירה נוספת של ידידי פרופ' שפיגל יאריך ה' ימי בבריאות ובנחת, שהיא וחברותיה שעוד בכתובים מעכבות את פרסום החלק השישי בסדרה המונומנטלית שלו 'עמודים בתולדות הספר העברי'...

הסיפור הפועל. עיונים חדשים בסיפור החסידי. אבישר הר שפי. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"ב. 203 עמ'. (press.office@biu.ac.il)

הסיפור החסידי כבר הפך לחלק מן התרבות היהודית במדינה ובתפוצות, ולא רק יהודים חסידים ויראי שמים נהנים ממנו ומפיקים ממנו עוצמה ותבונה. החוקרים שמלאכתם בכך לא מסתפקים בהנאה הרוחנית והאסתטית ממנו, אלא שואלים שאלות ומחפשים תשובות, כמו למשל מה הם מקורותיו של הסיפור החסידי, מה תפקידו בחסידות, היכן התחיל להיות חלק מהותי מעולם החסידות, איך לחלק אותו לסוגים שונים מובחנים ועוד. מסקנתו של המחבר, חוקר ספרות וקבלה באוניברסיטת בר אילן וגם מרצה ומשורר, היא שהסיפור החסידי מתחיל לתפוס את מקומו החשוב כבר עם ראשית החסידות בימי הבעש"ט, ובדורות הראשונים של החסידות היה לו תפקיד גדול בקירוב יהודים לחסידות ובמאבק הרוחני-חברתי במתנגדים לה. פרק חשוב בספר עוסק ברבי נחמן מברסלב, שאצלו הסיפור הפך לכלי מרכזי בעבודת ה' ובהעברת מסרים תורניים וחינוכיים לתלמידיו ולציבור הרחב, והוא דן בדרכו של רבי נחמן להוציא בסיפוריו את היהודי מהבית ומהעיירה ואפילו מבית המדרש אל ה'חוץ' - השדה, היער, החלום, העולמות העליונים וכד', כדרך להוציא את האדם ממקומו המצומצם לעולם הרוח שסובב אותו. כמו כן נידונים בספר סיפורי הישועה החסידיים הרבים שמעוררים חיבה והערצה של הציבור לצדיק ולאביו שבשמים, ועוד. לדעת המחבר הסיפור החסידי האוטנטי אינו רק כלי להעברת מסרים ורגשות וערכים - אלא מגלם תפיסת עולם וצורת תודעה מיוחדת לתנועת החסידות.

הסיפור של השבת. השבת הציבורית בישראל, מבט לעבר, להווה ולעתיד. דוד ארונובסקי וגדעון ספיר. ראשון לציון, ידיעות אחרונות וספרי חמד, תשפ"ב. 437 עמ'. (info@ybook.co.il)

השבת כידוע היא לא סתם עוד מצוה, אלא אחד מסימני ההיכר של העם היהודי גם כלפי פנים וגם כלפי חוץ. מתקופת ההשכלה והאמנציפציה החלו חלקים מסוימים מעם ישראל לשמור על יהדותם תוך זלזול בשבת ההלכתית, ומאז חידוש ההתיישבות בארץ במאה וחמישים השנים האחרונות ועד עתה שאלת דמותה של השבת הציבורית מהווה נקודת מחלוקת מרכזית בין שומרי המצוות לגווניהם השונים לבין מחללי השבת, כאשר מדי פעם נרעשים הציבור ומנהיגיו על כרסום נוסף ביהדותה של המדינה בעקבות עבודות ציבוריות בשבת או פתיחת בתי עסק נוספים במקומות שונים בארץ, ומצד שני הטענות החוזרות ונשנות על כפייה דתית ורמיסת זכויות הפרט של מחללי השבת לא יורדות מסדר היום. חשוב לציין שגם רבים בציבור המסורתי, שאינו מחויב להלכה, ואפילו מהציבור החילוני, מעוניינים לשמור על סממנים משמעותיים של השבת, והשאלה היא היכן עובר הגבול. למעשה 'בגדול' השבת ניכרת בהחלט ברוב חלקי הארץ - רוב התושבים אינם עובדים בשבת, בתי הספר מכל הסוגים [במגזר היהודי] סגורים, וברוב הארץ גם אין בכלל, או כמעט, תחבורה ציבורית בשבת. אולם הלחצים בנושא הזה כידוע לכולם לא נסתיימו, ואחריתם מי ישרם. הרב ארונובסקי שהוא ספרן וחוקר תורני, בשיתוף עם פרופ' ספיר שהוא מרצה למשפטים וחוקר בענייני חוק ויחסי דת ומדינה, עוסקים

בהרחבה ברקע לנושא השבת הציבורית מהבחינות הדתית והתרבותית והחברתית והחוקית והעובדתית, רקע שבלעדיו קשה לדון באופן רציני בשינויים או בשיפורים בנושא הנפיץ הזה. בתשעה פרקים הם מציגים את טעמי השבת ואופייה, את תולדות שמירת השבת וחילולה, את הסגירה של כבישים מסוימים לתנועת כלי רכב בשבת ואת מצב המסחר והבילוי בשבת ברחבי הארץ, הם משווים בין היחס לשבת בתקופות שונות בעיר תל אביב, דנים אם המדינה מסוגלת בכלל 'לשמור שבת', בודקים אם ועל מה יכולים הדתיים להתפשר בנושא, ומציגים דעות שונות של פוסקים בעניין השבת הציבורית בימינו. שאלה שמרחפת בפרקים שונים בספר היא עד כמה הדאגה לשמירת השבת בארץ צריכה להיות באחריות הרבנים ושמעי לקחם - או שהיא צריכה להיות מתפקדים של הפוליטיקאים ואנשי הציבור הדתיים, שאלה קשה שיש לה השלכות מעשיות רבות. חשוב לציין שהמחברים לא מציעים הצעות משלהם להסדרת המחלוקות בציבור הישראלי, אולם כל מי שיעסוק בנושא השבת בכלל והשבת הציבורית בפרט יוכל למצוא בספר חומר רב ומקיף בכל הסוגיות הקשורות לנושא.

הראי"ה בפרשה. דרשות לפרשיות השבוע ברוחו של מרן הראיה קוק זצ"ל שנתפרסמו באתר 'בית הרב' בשנים תשע"ב-תשפ"א. עורך: הרב יוחנן פריד. ירושלים, בית הרב קוק, תשפ"ב. שלושה כרכים. (beithharavkook@gmail.com)

קובץ מהודר ובו יותר משלוש מאות דרשות על פרשת השבוע על פי רוחו של מרן הרב זצ"ל, שהתפרסמו בעשור האחרון שבוע אחר שבוע באתר של 'בית הרב'. הכותבים מייצגים מגוון רחב מאוד של רבנים וחכמים ואברכים, שניסו להעביר לקוראים בבואה דבבואה של הדברים שהיה דורש תמידים כסדרם מרן הרב זצ"ל שבת בשבתו בסעודה השלישית המפורסמת שהייתה מתקיימת בביתו, בדיוק במקום שבו ממשיך תלמיד תלמידי הרב יוחנן פריד רב הפעלים להפיץ את תורתו בכתב ובעל פה, ולקרר את עם ישראל לדמות הגדולה ששכנה בזמנו בבית הזה. העורך בחר לפי טעמו ודעתו את המיטב מבין מאות הדרשות שפורסמו באתר, הוסיף להן עריכה קלה ומקורות ופסקאות מתאימות מכתבי הרב, והתוצאה המרגשת והמוצלחת כוללת שני כרכים אלבומיים כסדר פרשות השבוע, וכרך נוסף בשם 'אורות בפרשות' המהווה מעין מבוא למעיינים בספר, ובו דברים על הרב זצ"ל, רשימת הנושאים בשני הכרכים הנ"ל, ציטוטים מדברי מרן הרב לפי סדר הפרשות ועוד. מלאכת מחשבת.

ואני בגולת סיביר. פרקי נדודים: להישין-סיביר-ירושלים. אריה אביב"י. ירושלים, תשפ"א. 289 עמ'. (batbazak@gmail.com)

אריה בן יוסף וביילה יוזוק (מכאן אביב"י) היה בחור צעיר שחי באושר עם משפחתו בעיירה להישין שבבלארוס, כשאמו נושאת בגבורה את אלמנותה. בראשית המלחמה הוא אולץ להתגייס לצבא הפולני ומאוחר יותר 'סופח' לצבא הרוסי הנסוג מפני הגרמנים, ובהמשך הועבר לסיביר, אמנם לא כאסיר אלא כחייל פולני שאינו כשיר לשירות בחזית, אך בתנאים הדומים ביותר לתנאי אסיר, כולל עבודת פרך וחרפת רעב וקור של שישים מעלות מתחת לאפס ומניעת

כל קשר עם חיים יהודיים כלשהם. אולם, כמו אריה אמיתי, הוא לחם על שמירת גופו ועל שמירת רוחו, וה' היה בעזרו. בכל מקום שבו שהה קיים את כל המצוות שיכול היה לקיים, אירגן חיים יהודיים פעילים בכל שעה שזה התאפשר למרות הסיכון הגדול, ושמר על המצפן הרוחני שלו, שהביא אותו מיד אחרי המלחמה למסע ארוך מערבה, עד שבסיעתא דשמיא הצליח להגיע באוניית מעפילים דרך צרפת ארצה, ובה הקים מחדש את חייו בעשר אצבעותיו כשריד יחיד של כל משפחתו, וגידל דור ישרים מבורך. את זכרונותיו ותובנותיו המרגשים פרסם פרקים פרקים בעיתונים וכתבי עת שונים, ועתה הם מתפרסמים שוב בכרך אחד, והם נוגעים ללב.

יחון שם ישראל. על כבוד תלמידי חכמים ובריחה ממחלוקת. הרב דוד אמיתי. בית אל, תשפ"ב. 26 עמ'. (chaimraved@gmail.com)

הרב אמיתי משמש כראש ישיבת 'אבינעם' ביישוב תפוח שבשומרון, שהיא עצמה סניף של ישיבת אלון מורה. חוברת זו מהווה תמלול והרחבה של שיחה שמסר בישיבת 'בני צבי' שבבית אל בשנה שעברה, שבמרכזה הצורך של תלמידי הישיבה לעסוק בלימודם ולא להיות שותפים, לא בדיבור ולא במעשה, לזיוכחים ומחלוקות בין תלמידי חכמים וקבוצות שונות בציבור התורני. בשפה עשירה וישירה, 'דוגרית', הוא מוכיח את מנהג בני הישיבות להביע דעה בכל מחלוקת ולחלק ציונים לרבני ישראל, וכן לא ייעשה. הוא פותח את דבריו בדברי 'ספר חסידים' סי' רט ש'לעולם לא יעשו הערלים רעה לישראל אא"כ יעשו ישראל תחילה רעה ביניהם זה לזה, ולא יתזו תלמידי חכמים אא"כ יבזו זה לזה תחילה'. אנחנו התחלנו. אפשר לחלוק, מותר לחלוק, לפעמים אפילו מצוה לחלוק, התורה מלאה מחלוקות, אבל לא כל אחד צריך להיכנס לכל מחלוקת, ומחלוקת לא אמורה להסתיים ב'ולא יכלו דברו לשלום'. צריך להביע דעות בכבוד, צריך לשמור תמיד על כבודם של תלמידי חכמים, והאמת תמיד תמיד צריכה ללכת יד ביד עם השלום. דברי שלום ואמת.

זוגיות ממבט ראשון. איך לבנות זוגיות מאושרת. שלומי פולמן. ירושלים, דברי שיר, תשפ"ב. 222 עמ'. (sf6168@gmail.com)

אינסוף 'מדריכי אושר' נכתבו בכלל, ובשנים האחרונות בפרט, עבור בני זוג שרוצים לשפר את איכות החיים המשותפים שלהם. 'דרך גבר בעלמה' הייתה מאז ומתמיד אחד מפלאי החיים בעולמנו, וכנראה שאין תשובה אחת לשאלה מה צריך לעשות ואיך צריך לנהוג כדי לסלול דרך זו כך שהחיים הזוגיים יהיו דבש, או לפחות קרוב לזה. העיקרון של המחבר, מטפל ותיק בענייני זוגיות, מצוי תחת הכותרת 'אין זוג לא מוצלח, יש זוג לא מודרך'. אולם לא מספיקה ההדרכה המוצלחת, בני הזוג צריכים את הסבלנות ואת הפקחות ואת כוחות הנפש כדי ליישם את ההדרכה הזו בחיי היום-יום השוחקים, וזה לא תמיד פשוט. השינוי בהרגלי החיים, העצמאות הנשית, הצורך במימוש עצמי וההפחתה ברמת המחויבות ההדדית, גרמו בדורנו לקשיים, שאם פעם ניתן היה להתגבר עליהם עם קצת רצון טוב ומוטיבציה - היום הם הופכים למשברים שעלולים לשבור את הזוגיות, גם אם היא לא מתפרקת באופן

רשמי ומעשי. המחבר, יועץ, מאמן, מגשר ומרצה, חתנו ותלמידו של מורנו הרב יעקב אריאל שליט"א, מגיש את תובנותיו במגוון נושאים הקשורים לבניית הקשר הזוגי - השחיקה בזוגיות במהלך השונים, ניהול כעסים, תקשורת זוגית ועוד. הספר מחולק לשני חלקים: ט"ו הפרקים הראשונים עוסקים בעיקרי הדברים - אהבה, מחמאות, מזוג למשפחה, היחס למשפחות המוצא, השחיקה, כלכלה זוגית ועוד, והחלק השני עוסק בהרחבה בעניין יותר ספציפי - השיח הזוגי: תקשורת זוגית, דרך העברת ביקורת, 'מתלונה לבקשה', כיצד לסרב, כיצד לתקן ולסלוח, ובעיקר - איך להקשיב. גם אם הגברים באמת הגיעו ממאדים והנשים באמת הגיעו מנוגה - הם יכולים וצריכים לחיות יחד בשמחה ובטוב לבב ולגדל משפחות גדולות ויפות ושמחות ומאושרות, וספר זה יועיל מאוד למעוניינים בכך להגיע לכך. הספר הוא למעשה שיכתוב של סדנאות שהמחבר העביר במסגרות שונות (לכן כל פרק מסתיים בתיאור עצמי או זוגי), כדי שבני הזוג יוכלו להעביר את הסדנה לעצמם בשיטת 'עשה זאת בעצמך'.

חומשי תורה. סוגיות, מאמרים וזכרונות לעילוי נשמת יהודה דימנטמן הי"ד. עורך: מנחם שילה. חומש, תשפ"ב. 143 עמ'. (nbjoahkv@gmail.com)

הקדוש ר' יהודה דימנטמן הי"ד, אברך שלמד בישיבת חומש שבראשות הרב אלישמע כהן שליט"א, נרצח לפני כמה חודשים ע"י מחבל בדרכו אחרי יום לימודים בישיבת חומש לביתו ביישוב שבי שומרון הסמוך. הארץ רעשה, העניינים בישיבת חומש לא נרגעו עד היום, אבל בזכותם של צדיקים משוגעים-לדבר קול התורה ממשיך לעלות דבר יום ביומו מהיישוב המקסים הזה, שבשיבוש הדעת וברוע לב נהרס כליל בגירוש תשס"ה. בחוברת המכובדת הזו צורפו ארבעה שערים: סיכומי סוגיות בעיון מאת רבני הישיבה ותלמידיה במסכתות שביעית (ירושלמי) ובבא בתרא שנלמדו בשנת תשפ"ב בישיבת חומש, שיעורים בשבח ארץ ישראל שנמסרו בישיבה ע"י רבנים שונים בחודשים האחרונים, דברי תורה ומחשבה בעניין עבודת ה' וחיבת הארץ ומסירות הנפש על חיזוק התורה בכלל ובחומש בפרט, ושער זיכרון שמתאר ומבכה את הדמות המיוחדת של יהודה הי"ד, עם קטעים מרגשים מימונו שפותחים צוהר לנפשו הטהורה. הקריאה והלימוד בקונטרס הזה ממלאים את הלב עצב ושמחה חליפות. בוקעים מחוברת זו קולות של שמחת יישוב הארץ במסירות נפש, קולות של תורה שנלמדת ב'אף', קולות של חיים ושל ביטחון בה', וקולות יפים וצלולים של מיטב בנינו ובני ביתם איתם, שאינם מוותרים על האמת והצדק והפצת התורה בכל מרחבי ארצנו גם במחיר כבד של גירושים והצקות והריסות ואף רציחות. יהי רצון שה' יעמוד על ימינם לסומכם, ושבזכות מסירות נפשם נזכה בקרוב לעמוד בשערי ישיבת חומש הבנויה.

חלב חגי. חידושים ולמדנות בפרשת השבוע. חגי קורץ. פתח תקוה, תשע"ט-תש"פ. שני כרכים. (054-7836865)

הרב חגי הוא בוגר ישיבות שמתגורר היום בפ"ת ומעביר שיעורים במסגרות שונות. שיעור שבועי אחד הוא מעביר בקביעות בענייני הלכה הנובעים מפרשת השבוע, ואת הדברים העלה

על הכתב וסידר וערך, ושני הכרכים יחד כוללים כמעט 600 עמודים ובהם סוגיות הלכתיות הנובעות מהפרשה, שיעור לפרשה. כך הוא עוסק בפרשת בלק בענייני צער בעלי חיים, ובי"ג עמודים הוא מקיף את הנושא ההלכתי מכל צדדיו, מהבירור העתיק אם צעב"ח דאורייתא או דרבנן ועד השאלה הקשה של היתר השימוש בבעלי חיים לצורך האדם - מול מידת החסד שאמורה להגביל זאת באופן מסוים גם ללא הלכות צעב"ח. כל פרק מסתיים בתקציר הדברים, ויש בכך תועלת גדולה.

טוב ראי. ביאורי מרן הראי"ה קוק זצ"ל על סדר פסוקי ספר שמואל. הרב ברוך תאנה. ירושלים, מכון טוב ראי, תשפ"ב. 2 כרכים. (tov.roi780@gmail.com)

חלק ממורי התנ"ך מרגישים שחובתם בכיתה היא ללמד את התלמידים את הפרקים שנמצאים בחומר הלימודים, להבינם את הפשט ולהתעמק איתם מדי פעם בענייני פרשנות ומוסר וערכים והלכה, ואשריהם שהם ממלאים את חובתם כראוי. אולם קיימים מורים לתנ"ך שמתייחסים להוראת המקרא כאילו הם אלו שעומדים בפני התלמידים כשליחיהם של הנביאים מחברי הספרים האלו, והם לא יזוזו משם עד שירגישו שהתלמידים הפנימו את המסרים העמוקים והקדושים שלדעתם ניסו הנביאים להעביר לדור ולדורות. הרב תאנה הוא ללא ספק מהסוג השני. אחרי שמילא את כרסו בתורה בשיבות מרכז הרב והר המור, וכאשר תורת מרן הרב זצ"ל שגורה על לשונו, הוא מלמד את תלמידיו, ועתה מעלה את הדברים על ספר, איך הרב קוק היה לומד את הפרקים האלו, ומה הוא היה אומר לתלמידים כאשר הוא מייצג ברגע זה את נביאי ישראל. בשני כרכים אלו, במהלך כ"ב 'חלקים' הכוללים קס"ה פרקים, מנסה המחבר להאיר את דברי הנביאים באור הראי"ה, מביא בכל פסוק רלוונטי דברים מאת מרן הראי"ה ובנו הרצ"ה שנכתבו על ידיהם או על ידי תלמידיהם, וכך מתבהרים עומקם של דברים במהותם הרוחנית ובסדרי השגחתם האלווקיים, בהתפתחות הנבואה והמלכות ובהתגברות על חולשות וקשיי העם ומנהיגיו, והבנת משמעות כל זה לדורות ובעיקר לדורנו. נוספו גם השלמות והבהרות מאת נשיא ישיבת 'הר המור' הרצ"ה טאו שליט"א וכן הקדמות וסיכומים נצרכים, הודגשו סדרי הזמנים ועוד. ה'חלק' האחרון עוסק בהכנות למקדש שבספר דברי הימים - שירת הלויים, מעלת המקדש ובניינו, רוממות השתחויה לה' בהר הבית, ברכת דוד לה' לעיני הקהל, תוכנית בית המקדש ועוד. עבודה נפלאה. והערה אחת: לענ"ד חשוב שהמחברים יקפידו לתת לספר שהם מוציאים לאור שם אחד ברור. לא יתכן שעל השדרה שבגב הספר יהיה שם הספר 'טוב ראי על שמואל', על גבי הכריכה 'טוב ראי על שמואל ביאורי הראיה קוק זצ"ל לדורינו', ובשער הספר 'ביאורי מרן הראי"ה זצ"ל על סדר פסוקי שמואל' (בלי 'טוב ראי' כלל). לא רק את הביבליוגרפים זה מבבל...

למדני חוקיך. בירורי הלכה. חלק שני. דניאל אלקלעי. [ירושלים] תשפ"ב. 432 עמ'.
[0586-099314]

לפני כחמש שנים, ב'המעין' גיל' 223 (תשרי תשע"ח, עמ' 113) כתבתי כמה מילים על

החלק הראשון של הספר 'למדני חוקיך', שבו נאספו כמה עשרות מאמרי הלכה, בעיקר על ענייני או"ח, מאת הבחור הלמדן דניאל אלקלעי, בן היישוב נריה ומלומדי ישיבת 'מרכז הרב'. אחרי היסוסים ולבטים המתוארים בהקדמה הוא החליט לאחרונה להוציא לאור כרך נוסף שעוסק בעיקר בשאלות מעשיות בענייני תפילה וברכות, כמו למשל אם מותר 'לשחק' עם הציציות תוך כדי דיבור או מחשבה כפי שרבים עושים - או שיש בכך זלזול בחפץ מצוה [ובהערה ארוכה מברר המחבר האם תשובת רמב"ם מסוימת קדמה לכתבת משנה תורה - או שהיא דעתו האחרונה של אדוננו הרמב"ם], למי 'שייך' החצי-קדיש שנאמר אחר קריאת התורה, האם גם על יין אדום בהיר נאמר שהוא עדיף לברכה ולמצוה מין לבן, ועוד. בסוף הספר נוספו כמה הערות של הרב החשוב עלום-השם בעל 'אורחותיך למדני'. יעלה רבי דניאל מעלה מעלה.

לקראת מקדש. עיונים בהלכות הנוגעות לחידוש עבודת המקדש והקרבות. הראל דביר. נריה, תשפ"ב. תקיד עמ'. (hareldvir21@gmail.com)

הרב הראל דביר כותב ומלמד ועורך ומחבר באיכות ובכמות נדירים. שני ספרים הוציא לאור בחורף תשפ"ב - הראשון הוא מהדורה חדשה ומתוקנת של חיבור בן 600 עמודים בשם 'פסח לה' (מהדורה ראשונה יצאה לאור לפני שנה) ובו כ"א סימנים העוסקים בכל ענייני קרבן הפסח ויישום הקרבתו בימינו. הוא פותח בשאלה העתיקה על עצם האפשרות להקריב קרבן פסח לפני בניית בית המקדש, ומגיע עד לדיני הסיבה באכילת קרבן פסח ודיני פסח שני. מדובר במחקר תורני למדני עמוק ומסודר ומפורט, מרשים ביותר, מלא וגדוש בידע. פרק יד עוסק בנושא שיהיה מעשי ביותר: שימוש באמצעים תרופתיים לצורך טהרת נשים לקרבן פסח. הרב המחבר מעלה אפשרות שתהיה חובה לנשים שצפויות לא להיות טהורות בערב פסח להשתמש באמצעים האלו כדי להיטהר ולא להיפטר מאכילת הקרבן, שהרי לא מדובר בפטור מצד הדין אלא מחמת אונס, וחייבים למנוע אותו 'אונס' כאשר זה אפשרי. הספר מסתיים במפתח נושאים מורחב (בתוספת לתוכן המאוד מפורט) וברשימת החיבורים על מסכת פסחים וקרבן פסח, ובהערות חשובות של הגר"א נבנצל שליט"א שעבר על כל הספר ושיבח אותו מאוד. הכרך השני, החדש, 'לקראת מקדש', ממשיך את העיסוק במקדש ובקודשיו מעבר לקרבן הפסח - עשרים פרקים שהראשון שבהם עוסק בזמן המתאים לחידוש עבודת הקרבות, בשאלה הטכנית-גיאוגרפית האם המקדש חייב אכן להיות המבנה הגבוה ביותר בירושלים (והשלכות שאלה זו על בניית בתי כנסת בימינו, ראה גם לעיל עמ' 126 מאמר בנושא הזה), השיטות השונות בעניין קדושת גגות ועליות בירושלים ובעזרה, ומשם המחבר עובר לדיני השתחויה בהר הבית, דיני צרעת בזמן הזה וקדושת כהני החזקה של ימינו, הטענות בעד ונגד הקרבת קרבות בזמן הזה ועוד ועוד, ובסוף שוב מפתח מפורט ורשימת החיבורים העוסקים בענייני חידוש העבודה בזמן הזה. הספר מסודר ומוסבר ומובאים מקורות רבים לכל פרט גדול וקטן, תועלת גדולה מאוד לכל העוסקים בנושא.

מאמר מרדכי. הלכות סת"ם חלק ראשון. הרב מרדכי אליהו. עורך ראשי: הרב יוסף אליהו. ירושלים, מכון דרכי הוראה, תשפ"ב. תל עמ'. (mamrmordechai@gmail.com)

כרך ראשון מתוך שלושה שבו מלוקטים הוראותיו והדרכתיו של מורנו הראש"צ רבי מרדכי אליהו זצ"ל בענייני סת"ם וכל המסתעף הלכה למעשה. רבנו רמ"א זצ"ל כדרכו בכל ההלכות המעשיות למד את הדברים מיסודם אצל בעלי המלאכה המומחים בתחום, וכך ידע והכיר את כל סוגי העור והקלף והדיו ודרכי ייצורם, ובנוסף לשליטתו המלאה בכל דברי חז"ל והראשונים והאחרונים וכוח הכרעתו החד והברור היה מרן הרמ"א בחייו לתל תלפיות למבקשי הלכה בכלל ולמבררי ספיקות בענייני סת"ם בפרט. לא זכינו שרמ"א זצ"ל יחבר בעצמו חיבור בנושא זה, אבל חברי מכון 'דרכי הלכה' בראשות בנו הרב יוסף שליט"א ליקטו את פסקיו ותשובותיו שנמסרו בכתב ובעל פה וסדרו אותם בסדר נכון עם מקורות וביירוים, כאשר חלק ראשון זה כולל י"ד פרקים ובהם דיני הסופר והקלף והשרטוט והקולמוס והדיו והכתיבה לשמה והכתיבה מתוך הכתב, והלכות מוקף גוייל וחק תוכות ותגין ופרשות פתוחות וסתומות והגתת סת"ם, ודיני הגידין ורצועות התפילין, עם מפתח מפורט בסוף הספר, וישר כוחם.

מדְבָרָה. אסופת מאמרים על מסכת שבת מבית ישיבת ההסדר 'ברכת משה'. מעלה אדומים, מעליות, תשפ"ב. 2 כרכים. (office@ybm.org.il)

שנת תשפ"א הייתה שנת הקורונה גם בישיבת מעלה אדומים, ולמרות הכל השתדלו הר"מים והתלמידים, עם כל ההגבלות, לחזק את הלימוד בישיבה ככל יכולתם. תוצאות מאמץ זה הם שני כרכים הכוללים כ-750 עמודים של חידושים וסיכומים וביאורי הלכה סביב מסכת שבת שנלמדה בישיבה, מאת ראשי הישיבה שליט"א, הר"מים, האברכים והתלמידים, בכמה מדורים: מלאכות שבת, עיונים כלליים, צביון השבת, מלאכת מחשבת, ומאמרים בענייני מחשבה ותנ"ך. ראש הישיבה הרב שילת מברר במאמרו את יסודו של מנהג קדמון שנהג בקהילת אלג'יר להביא את הילד בפעם הראשונה לבית הכנסת בשבת עם נר דולק בידו, בלי לחשוש לא לאיסור מוקצה ולא לחששות אחרים, מנהג שרבים מהאחרונים דחו אותו בשתי ידיים, ובא הרב שילת ומראה שיש למנהג זה בסיס בהלכה. ראש הישיבה הרב סבתו עוסק בשיטת הרמב"ם במלאכות שנעשות בתהליך הכולל כמה שלבים שכל שלב נחשב מלאכה שלמה, והוא מוכיח את שיטתו מכמה מקומות. כשישים מאמרים בשני הכרכים האלו, והם מביאים לפני המעיין את מיטב הלמדנות וכוח היצירה של עמלי התורה בישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים.

מדריך הלכתי ומעשי לקראת לידה. עודד מילר. בית אל, קרית הישיבה, תשפ"א. 50 עמ'. (odedm49@gmail.com)

זוהי מהדורה נוספת של החוברת המועילה הזאת מאת הרב עודד מילר, מלמדני ישיבת בית אל שמשמש עתה כר"מ בישיבה לצעירים 'בני צבי', שנכתבה בהדרכת הרב יאיר וסרטיל,

מרבני ישיבת בית אל. החוברת עוסקת בכל הנקודות ההלכתיות הקשורות להריון וללידה, והיא מהווה המשך והשלמה להדרכה שקיבל הזוג הצעיר לקראת הנישואין. היא מתחילה באיבחון ההריון ובתיאור מהלכו וסימומו, כולל הסברים מקיפים ובהירים וטיפים רפואיים והלכתיים. חלק שני עוסק בנסיעה ובהגעה אל בית החולים - האם להעדיף רכב פרטי או אמבולנס, דגשים בענייני נסיעה בשבת, בחירת בית חולים, הצטרפות מלווה בשבת, כניסת בעל שהוא כהן לבית החולים עם אשתו היולדת ועוד. החלק השלישי עוסק בלידה עצמה - היחס לכאב ואפשרויות הטיפול בו, השאלה הקריטית - מתי הבעל והאשה נאסרים זה על זה, נוכחות הבעל בחדר הלידה, תרומת דם-טבורי, דגשים בענייני לידה בשבת ועוד. החלק הרביעי עוסק בהבהרת עניינים הקשורים לתקופה שאחר הלידה - שבת, הנקה, ברית מילה, ברכת הגומל ועוד. פרק חשוב מאוד עוסק בתופעת הדיכאון לאחר לידה, שלא כולם מכירים בקיומה ולא תמיד שמים לב להופעתה. החלק החמישי עוסק בדיני הצומות לידה ולמניקה, ובהמשך פרק שלם עוסק ביחס הראוי מצד בני הזוג המאושרים אל חבריהם ומקורביהם הרחוקים ומאותגרי הפריון. הדברים כתובים בשפה ברורה ובלשון פשוטה, ומשאירים לעיתים קרובות מרווח שבני הזוג צריכים להחליט בעצמם היכן הם נמצאים בו. חוברת אחרת עוסקת באופן דומה בכשרות המטבח הביתי, וכל הטרחה הזו לא באה אלא כדי לסייע לזוגות הצעירים לבנות את ביתם על יסודות ההלכה וההנהגה הראויה. ישר כוחו של ראש ישיבת בית אל ומוסדותיה הרב זלמן ברוך מלמד שליט"א, שגם מפעל זה הוא מפירותיו של האילן שהוא נטע לפני ארבעים וכמה שנים. עוד ינוב בשיבה.

מוריה. קובץ תורני. שנה לח אד"ר תשפ"ב גליון ז-ט (תנא-תנג). העורך: הרב אריה בוקסבוים. ירושלים, מכון ירושלים, תשפ"ב. ש עמ', (office@machon-y.com)

גיליון מלא וגדוש בלמעלה משישים מאמרים והערות ותגובות, מגדולי ישראל מתקופת הגאונים ועד צורבי ימינו. בחלק הראשון של הגיליון מדפיס הרב ד"ר יהודה צבי שטמפר רב הפעלים קטעים חדשים מתשובות רה"ג שנמצאו בגניזה, כחלק מפעילותו במפעל תשובות הגאונים של מכון ירושלים, ובהמשך מובאים קטעים חדשים של ספר התרומה מתוך כתבי יד מתוך המהדורה החדשה שיוצאת לאור גם היא ע"י מכון ירושלים, חידושים על מסכת מגילה ועוד מתוך ספר בכת"י של ר"א דאנציג בעל 'חיי אדם', חידושים מכת"י של ר"ש גאנצפריד בעל קיצור שו"ע - הוספות על חידושיו על מסכת חולין, הקדמת ספר על המסורה שנתר בכת"י מאת רבי זליגמן בער מהדיר הסידור הידוע 'עבודת ישראל', חידושים מאת רי"ש סיניגאליה בעל 'שבת של מי', ר"י מאיר משטראסבורג בעל שו"ת 'אמת ליעקב' יד ימינו של רי"ד זינצהיים בראשות ה'סנהדרין' שהקים נפוליאון, ר"ע הילדסהיימר מברלין, ר"ד פרידמן מקרלין, רש"ד כהנא 'מתיר העגונות' מוורשה-ירושלים, רבי רפאל גרוזובסקי ראש ישיבת תורה ודעת בניו יורק, הרב שך, רי"ד סולוביצ'יק ראש ישיבת בריסק בירושלים, הרב ווזנר, רבי ישראל גרוסמן, ר"ע יוסף, רבי דן אונגרשר ראש ישיבת 'בית מדרש עליון' והר"א גנחובסקי, כולם זצ"ל, ועוד חידושים וביאורים ומאמרים מאת ראשי ישיבות וכוללים, דינים ורבנים ותלמידי חכמים ואברכים שליט"א ממש בכל חלקי התורה. רק על קצה המזלג:

מאמר חשוב מאוד בעניין הקולא המקובלת לעשות הפס"ט מוקדם ורק אחרי זמן מה להניח מוך דחוק עד הלילה - מה שאינו נכון להלכה, מאמר קצר של הרא"ז וייס הדוחה בשתי ידיים את הכרעת בית הדין בת"א שניתנה לפני חודשים אחדים להתיר אשה מסורבת גט ע"י הפקעת קידושין עקב בעיות נפשיות של הבעל רק על פי דברי האשה ובלי לבדוק אותו אישית, פסקים של החזו"א זצ"ל ורש"י"ח קנייבסקי זצ"ל בעניין פורים בשכונות ירושלים ודין 'לא תתגודדו', קונטרס גדול המעורר על בעיות קשות בחלק מדרכי הקבורה הרווייה כגון 'אמבטיות' הקבורה החדשות, ותגובה המגינה על הפסק של הגר"ע יוסף זצ"ל שהתיר לסמוך על היתר המכירה מפני מאמר בגיליון הקודם שניסה לערער עליו. והערה אחת קטנה, אחר בקשת המחילה מידידי העורכים החשובים של 'מוריה' וראשי מכון ירושלים: גיליון זה נרשם כגיליון ז-ט של שנת תשפ"ב, וכגיליון תנא-תנג בסדר רץ מאז נוסד 'מוריה'. לשם מה? אני הקטן מציע שוב לשקול להפסיק עם המניין הכפול והמשולש של כל גיליון, זכר לימים קדמונים שבו היה יוצא לאור גיליון חדש של 'מוריה' כל חודש או כל חודשיים. אין שום תועלת בכך, וזה רק מטריח את הרושמים ואת המחפשים, וגורם לבלבולים ולא הבנות. על מנהג זה לענ"ד לעבור מן העולם, ולא רק בכתב העת 'מוריה'...

מידות הראי"ה. עם ביאור מאת הרב זאב סולטנוביץ'. ברכה, מכון הרב ברכה, תשפ"ב. 371+ עמ'. (sefer@yhb.org.il)

הספר הקטן 'מידות הראי"ה' שקיבץ וערך רבנו הרצי"ה מתוך כתבי אביו הראי"ה, ויצא לאור לראשונה בשנת תשל"א, הוא מועט המחזיק את המרובה, ומהווה פתח לתורת המידות שעליהן מתקיים העולם, מ'אהבה' ו'אמונה' ועד 'תוכחה' ו'תיקון'. הספר הוא 'אחיו הבוגר' של הספר הידוע יותר 'מוסר אביך' שיצא לאור יותר מעשרים שנה לפניו, אך 'מוסר אביך' נכתב בצעירותו של מרן הרב זצ"ל וכאשר עוד שהה בחו"ל, וב'מידות הראי"ה' יש תרתי לטיבותא - הדברים נכתבו כאשר הרב קוק כבר היה תלמיד חכם בוגר, וכאשר הוא חי בארץ הקודש. הרב סולטנוביץ', תלמיד חכם נקי דעת מוותיקי ישיבת מרכז הרב, למד בין שאר עיסוקיו במהלך השנים תשע"ב-תשע"ד עם תלמידים מקשיבים מיישבת 'הר ברכה' את הספר החשוב הזה, ודבריו תומללו ונערכו בהקפדה ובפדנטיות וסודרו כביאור מעמיק לדברי הרב הקצרים, ויש בהם תועלת רבה. כך למשל בעמ' 5, כחלק מההסבר לדברי מרן הרב זצ"ל ש'אהבה צריכה להיות מלאה בלב לכל', מזכיר הרב זאב שהרצי"ה היה משבח את דבריה של ראש הממשלה גולדה מאיר ש'לעולם לא נוכל לסלוח לערבים על שאילצו את בנינו ללמוד להרוג'. ולא שיש איזושהי בעיה מוסרית להרוג את האויב כאשר צריך להילחם בו, אך האידיאל הוא אהבה לכל נוצר, ויש להכיל את המורכבות בין לכתחילה לבין דיעבד. בפיסקה האחרונה בספר, בפרק 'תיקון', קובע הראי"ה ש'מה שהאדם יכול לתקן - טוב הוא שיחשוב בזה ואל יתרושל מתיקונו, ומה שאין בידו לתקן על יתעסק בו תדיר'. הרב סולטנוביץ' מסביר שיש כאן גם רף תחתון וגם רף עליון - מצד אחד אסור להזניח דברים קטנים שאפשר לתקן מפני דברים גדולים שמחכים בתורם לתיקונם, ומצד שני בפעולות המעשיות האדם צריך לדעת את גבולותיו, ולא להיכנס ליאוש כאשר אין בידו לתקן הכל. ובלשונו: 'חשוב שלא

לשקוע בהזיות ודמיונות כזב על חלומות שאין כל אפשרות לקדם, אלא להביט במציאות בעין פקוחה ולתקן כמה שאפשר לתקן באופן ריאלי, גם תיקון שנראה שאין בו משמעות רבה. לכל יש משמעות, גם אם לא גלויה, וכל התיקונים הפרטיים במידות ובנפש יצטרפו יחד לגאולה שלמה. שנחיה ונראה ונזכה.

מעשה הקלף. בירור בעניין הקלף והדוכסוסטוס. מכון מעשה הקלף, תשפ"ב. 118
 (maasehaklaf@gmail.com) 'עמ'.

עם ישראל מקיים את תורת ישראל על פי מסורת שנמשכת אלפי שנים. 'עץ חיים היא למחזיקים בה'. אולם לכל כלל יש יוצאים מן הכלל, ולגבי כמה מצוות התעוררו במשך הדורות ספיקות אם דרך קיומן המקובלת מתאימה להלכה המקורית. כך למשל לגבי סדר הפרשות בתפילין - מה שנקרא היום 'תפילין דר"ת', שרבים מניחים אותן בנוסף לתפילין ה'רגילות', הן תפילין שסדר הפרשות בהן שונה מה'רגיל', והרי סדר כתיבת והנחת הפרשיות בתפילין מעכב ואולי דווקא הדעה השנייה נכונה להלכה; וכך גם התכלת בציצית למשל, שהמסורת לגביה אבדה במשך הדורות וחודשה רק בדורנו ועדיין נמצאת במרכזם של חילוקי דעות, וקיימות דוגמאות נוספות. אולם רק מעט יודעים שעוד נושא כזה מתדפק על פתחינו, והוא כשרות הקלף שעליו כותבים את פרשיות התפילין והמזוזות ואת ספרי התורה. לא כאן המקום להאריך בכך, אומר רק שכבר מאות שנים מעבדים בדרך כלל ברוב קהילות ישראל את העור שמפשיטים מהבהמות ממנו מכינים את הקלף בעזרת השרייתו בסיד וחומרים חריפים אחרים, כאשר בימי חז"ל נהגו להשתמש לשם כך דווקא בעפצים, שהם מין גושים קטנים הגדלים על גבי עצים ממינים שונים כתוצאה של הפרשות חרקים שחיים כטפילים על אותו עץ. מעפצים אלו, בעיקר אלו שגדלים על עצי אלון, מפיקים חומר שנקרא טאנין, שהוא בעל תפקיד משמעותי בעיבוד עור ובהכנת דיו. אלא שצורת העיבוד בסיד גרמה לשינוי בדרך הכנת הקלף ובעקבותיו למחלוקות קשות לגבי זיהוי חלקי הקלף השונים והתאמתם למצוה שאותה מקיימים איתם, ואכמ"ל. לפני כמה שנים כתב חתני הרב בן ציון אוריאל שליט"א מבית אל מאמר ב'המעין' בנושא ('הקלף מסיני - בירור זהות הקלף העדיף לסת"ם בימינו', גיל' 224 [נת, ב; טבת תשע"ח] עמ' 51 ואילך) שביקש לעשות מהפכה שלמה בעולם הסת"ם בעקבות מחקריו על זיהוי חלקי הקלף וצורת העיבוד ה'נכונה', וגם תלמידי חכמים נוספים עסקו ועוסקים בנושא וכתבו עליו ספרים וקונטרסים שונים. עתה בא תלמיד חכם עלום-שם והוציא לאור קונטרס מקיף ומאיר עיניים, עם הסברים הלכתיים ומציאותיים וצילומים ותרשימים, בו הוא מציג לפני כל מעיין את הדברים כהווייתם, כאשר הוא מתבסס בין השאר על המאמר הנ"ל ב'המעין'. לפי הדברים האלו יתכן שקיימת בעיה אמיתית בתפילין של רוב עם ישראל, ועל פי חלק מהדעות הן פשוט אינן כשרות! אמנם הפרשה הזו לא מצאה מסילות בלבם של גדולי הדור, הנושא לא 'המריא' עדיין, ולא נראה כרגע באופן שהולכת להתארגן החלפה המונית של פרשיות התפילין בכאלו שנכתבו על חלקו ה'נכון' של קלף מעובד עפצים דווקא... ימים יגידו אם חוברת מרשימה זו תעשה מה שלא עשו ספרים ומאמרים אחרים - מהפכה בתחום עיבוד הקלף לסת"ם בדורנו.

ניצני צבי. לפרשות השבוע. לקט מאמרים שנכתבו באתר קטיף.נט. צבי זאב שורץ.
ניצן, תשפ"א. 310 עמ'. (zvibb50@gmail.com)

הרב צבי שורץ נר"ו היה מדמויות ההוד של גוש קטיף, מאלו שגרמו לגוש להיות מה שהוא היה - אי של חסד ותורה ויישוב הארץ ואחדות ישראל ואמונה תמימה בשלמות שאין דומה לה. גם אחרי הגירוש והחורבן לא נפל ליבו, והוא ממשיך ללמוד ולשמור ולעשות. במשך השנים בגוש וגם אחרי הגירוש כתב הרב שורץ בין השאר דברים לפרשות השבוע, ועתה החליט לאוספם לכרך מודפס לתועלת הרבים. הרוח הטהורה של גוש קטיף במיטבו עולה מן הדברים, האמונה השלמה שלא נשרטה גם לאחר הקשיים והאכזבות והכאב והצער על הבניין הגדול שטבע בים השנאה והכסילות של חלק ממנהיגי ישראל, בוקעים מכל עמוד בספר. בדבריו על פרשת דברים הוא מנגיד בין הר חרמון, שגובהו המרשים גרם לו להיות להר של עבודה זרה, להר המוריה שהוא גבוה פחות מההרים הסובבים אותו, ודווקא הוא נבחר להיות הר ה', שלעתיד לבוא יהיה נישא מכל ההרים...

נתיבות השבת. יסודות הלכות שבת בדרך שו"ת וסיפורים. אברהם יעקב גולדמינץ.
ירושלים, תשפ"ב. 191 עמ'. (054-8469655)

ידידי הרב אבי גולדמינץ, אברך ותיק בישיבת מיר בירושלים, ת"ח רב פעלים - כותב ומהדיר ועורך ומלמד ומחנך, חיבר כבר ספרים רבים, ובהם את סידרת החוברות 'לקראת שבת' ו'אסוקי הלכתא' שמטרתן להנגיש את ההלכה, בעיקר הלכות שבת החמורות, ללומדים מסוגים שונים וברמות שונות. חוברות-הכיס 'נתיבות שבת' ששייכות לאותה סדרה מעלות שאלות הלכתיות ומצבי ספק ומציגות את הפתרונות ההלכתיים על פי המקורות ועל פי פוסקי דורנו, דרך מעולה לעורר את הלומדים מצד אחד, ולגרום להם להפנים ולזכור את התשובות מצד שני. חוברת זו על הסימנים שטז-שכב 'הטריחה' את המחבר למצוא ולהמציא מעשים ואירועים וסיפורים שבמרכזם שאלה הלכתית, כמו למשל אם מותר לסגור חלון מפני נחיל זבובים שמסתער על הבית, כשבעקבות הסגירה הזבובים שכבר הספיקו להיכנס ייכלאו בבית, האין כאן איסור צד? האם גננת שקנתה ציפורנים לשם עשיית 'יצירות' עם הקטנים יכולה לקחת מהם בשבת לצורך עצמה או שהם הוקצו לצורך יצירה שאסורה בשבת. כאן דווקא המחבר נוטה לקולא, עיי"ש. מדי פעם נוספים במסגרת דברי אגדה ומחשבה ואף פרטים מעניינים, והדברים קולחים ובהירים.

סודות השפה העברית. דן וינוקור. ישראל, תשפ"א. 825 עמ'. (byehudi@gmail.com)

המחבר, זמר ויוצר שכבר עשרות שנים לומד ומלמד תורה וקבלה וחסידות, מביע את אהבתו ללשון הקודש על פני פרקים רבים שבהם התבוננות רוחנית בשפה, המבוססת על כתבי מקובלים ועל ידיעותיו והבנותיו של המחבר, בלשון קלה ובסגנון שווה לכל נפש. בספר חמישה חלקים העוסקים ביסודות החוכמה הפנימית שבלשון הקודש, והוא מאיר את שורשי השפה העברית, וגם עוסק בשיכולי אותיות ובצירופי אותיות ובגיטריות ועוד, כאשר החלק האחרון עוסק בקשר בין השפה ותחייתה לבין קיבוץ הגלויות ואחרית הימים. יש ביצירה זו

כמות עצומה של חומר תורני וקבלי שאין לי את הכלים להביע עליו דעה, אך פרושה עלי אווירה של שמחת התורה ושל אהבת ה', עמו ולשונו, ובעז"ה תהיה למעיינים בו תועלת רבה.

ספר הרפואות של אסף הרופא. המאמר על תכונות המזונות. זהר עמר. קרית אנון, מכון מש"ה, תשפ"ב. 356 עמ'. (amarzoh@gmail.com)

המרכז הרפואי ע"ש יצחק שמיר ז"ל שבשפלה ידוע הרבה יותר בשמו הוותיק 'בית החולים אסף הרופא'. נדמה לי שאצל רוב ככל אזרחי הארץ, כולל יודעי הספר שביניהם, זו ההיכרות היחידה שיש להם עם אותו רופא ששמו אסף. אך האמת היא שחוץ מהעובדה שכנראה הוא כתב את הבסיס של ספר הרפואות היהודי העתיק ביותר, שעשרות כתיבי יד ממנו - שלמים או חלקיים - קיימים בספריות העולם, גם המומחים לא יודעים עליו הרבה, עד כדי כך שיש המעלים ספק אם השם 'אסף' אינו אלא שם ספרותי לעורך וירטואלי של אוסף הדרכות רפואיות שלמעשה חובר ונלקט ע"י אנשים שונים בזמנים שונים. פרופ' עמר מקיף כדרכו את כל הנושא מקצה לקצה, ואוסף את כל המקורות היהודיים והמחקריים העוסקים בספר הזה, שקטעים ממנו החלו לצאת לאור רק לפני פחות ממאתיים שנה ומעולם לא יצאה לאור מהדורה שלמה ומתוקנת שלו. מסקנתו היא שהבסיס של החיבור הזה נכתב לקראת סוף תקופת הגאונים, אולם זהו חיבור 'מתפתח' - בכל דור היו חכמים שהוסיפו וגרעו וערכו ותיקנו את החיבור, וזה מסביר את ההבדלים הגדולים בנוסח החיבור בין כתבי היד השונים. החיבור נכתב בעברית והוא היה מיועד לקורא העברי, אך הוא מכיל ביטויים רבים ביוונית וארמית ומעט בערבית ופרסית. מקומו של 'אסף' היה כנראה במזרח ביזנטיון או בצפון מערב פרס, ובכל אופן בגבול שבין האימפריות הביזנטית והפרסית, ולכן ניכרת בספר ההשפעה התרבותית והמדעית המשמעותית של שתי התרבויות האלו. מביזנטיון הגיע הספר לאיטליה (ראשוני מצטטו הידועים הם רבי שבתי דונולו בספר הרפואות שלו ורבי נתן ב"ר יחיאל מרומי בספר הערוך), ומשם הוא נודע בקהילות ישראל באירופה, והוא מצוטט ע"י רש"י ובעלי התוספות וחכמי פורבנס וספרד. אחרי המבואות המקיפים של המהדיר על המחבר ועל החיבור נמצא עיקרו של הספר - 'המאמר על תכונות המזונות' שהוא חלק אחד מתוך ספר הרפואות של אסף, בתוספת ביאורים והסברים נרחבים מאת העורך, ובסופו נספחים רבים וחשובים, בהם נוסח הספר כולו ללא הסברים ע"פ כתי"מ מינכן, זיהוי צמחי המקרא וחז"ל המוזכרים בספר והמונחים המיוחדים והזרים שבו, ועוד. עוד יצירת מופת מבית מדרשו של ידידי פרופ' זהר עמר נר"ו.

ספר מצוות גדול. רבי משה מקוצי. מהדורת הסמ"ג השלם. עשה כרך ראשון. מהדורה בתרא ומהדורה קמא על פי כתבי יד קדומים, עם פירושי ראשונים ואחרונים מכתבי יד ומדפוסים ראשונים, בתוספת מקורות, ביאורים, ציונים, ילקוט שינויי נוסחאות ונספחים. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"ב. תתקצו עמ'. (wso@shaalvim.co.il)

בשעה טובה ומוצלחת, לאחר השתהות ארוכה הרבה יותר מהמתוכנן, יוצא לאור ב"ה כלול בהדרו כרך נוסף במפעל 'הסמ"ג השלם' של מכון שלמה אומן, והוא החלק הראשון של

העשין (א-פא). לפני חודשים מספר יצא לאור הכרך הראשון של הלאוין (א-קכו) במהדורה מחודשת ומתוקנת (עי' עליו בגיליון הקודם עמ' 131), ובמקביל האברכים והחוקרים של 'מכון שלמה אומן' ממשיכים בימים אלו להכין את הכרכים הבאים של סידרת הסמ"ג השלם עם ביאוריהם של רבי אייזיק שטיין ורבי זלקלה זק והמהרש"ל כשהם מוגהים על פי כתבי יד ודפוסים ישנים, ומערכת הערות על הדף בה מצויינים מקורות הסמ"ג וחיידושי והדיונים שנידונו במהלך הדורות על דבריו ונוסח מהדורה קמא כנ"ל. בסוף הכרך נמצא 'ילקוט המפרשים' ובו ליקוט מספרים ומכתבי יד על פי סדר דפי הסמ"ג השלם. לתועלת המעיינים גם הוספנו בגיליון העמודים כותרות-צד שמתארות במילים בודדות את תוכן הפסיקה שלצידן, מה שחשוב בעיקר במצוות הארוכות, וכן ציונים לדפי דפוס ונציה, שעד לדורנו סימנו הלומדים בדרך כלל בעזרתם את מיקומם של העניינים בספרי הסמ"ג. אחד החידושים העיקריים במהדורת 'הסמ"ג השלם' הוא הגילוי שחילופי הנוסחאות הרבים של הסמ"ג שנמצאים בכתבי היד השונים לא מבטאים רק שינויי נוסחאות 'רגילים' שנובעים מטעויות מעתיקים ומהוספות בגיליונות שנכנסו לתוך גוף הספר וכד', כמקובל בכל ספרי הקדמונים, אלא שרבים מהם הם תוצאה של עריכה חדשה שערך רבנו משה מקוצי מחבר הסמ"ג את ספרו, שגרמה לכך שהנוסח של מהדורה בתרא של הסמ"ג שונה באינסוף מקרים, באופן מכוון ושיטתי, מנוסח מהדורה קמא. אולם בכתבי היד המאוחרים ובדפוסים התערבו הנוסחים השונים, ומהדורה זו מחזירה עטרה ליושנה, ומציגה בגוף הספר את מהדורה בתרא כפי שיצאה מתחת יד המחבר אחרי תיקוניו והוספותיו, והנוסח שהיה במהדורה קמא נמצא בהערות בשולי הדף, בתוספת הסבר לסיבה שגרמה לרבנו המחבר לעשות את השינוי הזה. כפי שנהג רש"י בפירושו, וכפי שעשו חבריו חכמי צרפת בספריהם, שיבץ גם רבנו ר' משה מקוצי מילים בצרפתית כאשר רצה להסביר ללומדי ספרו את כוונתו, בעיקר כאשר היה מדובר בשמות של חפצים ועצים וצמחים ותבשילים ובעלי חיים וכד'. בכרך הראשון של הסמ"ג זכיתי שאבי מורי היקר ד"ר משה קטן ז"ל, מחבר 'אוצר לעזי רש"י' על התנ"ך והתלמוד, הואיל לבאר גם את לעזי הסמ"ג, אך לא זכיתי שהוא ישלים את המלאכה בכרכים הבאים. אך הנה מצאתי עוז כנגדי את פרופ' סיריל אסלנוב, אחד המומחים הגדולים בדורנו במחקר שפות אירופה העתיקות, והוא הסכים בחפץ לב לזהות את לעזי הסמ"ג ולתרגמם מצרפתית עתיקה ללשון הקודש. אנו מתכננים ומקווים שמהדורת 'הסמ"ג השלם' תכלול בסופו של דבר שישה כרכים, שלושה של הלאוין ושלושה של העשין, ושזו תהיה מהדורת הדגל של הסמ"ג לאורך ימים ושנים.

פילון האלכסנדרוני. ביוגרפיה אינטלקטואלית. מארן ניהוף. ירושלים, מאגנס, תשפ"ב. טו+373 עמ'. (02-6586659)

על חייו של פילון לא ידוע הרבה, ובקושי ניתן לדלות פרטים אוטוביוגרפיים מכתביו הרבים, שכולם נכתבו ביוונית. ידוע שהוא נולד באלכסנדריה, שהייתה בזמנו המרכז התרבותי-יווני הגדול והחשוב ביותר במזרח התיכון, למשפחה יהודית מבוססת ועשירה, בערך תשעים שנה לפני חורבן הבית השני (סביב שנת 20 לפני הספירה). בצעירותו למד

לימודי יהדות ספוגים בתרבות יוונית (כנראה שאף לא ידע עברית - כל ציטוטיו מהתנ"ך מתאימים לנוסח תרגום השבעים היווני!), זכה לעלות לרגל פעם אחת בחייו, ונפטר בערך עשרים שנה לפני החורבן (סביב שנת 50 לספירה). עיקר פרסומו נבע מתפקידו כמנהיג הקהילה הגדולה של אלכסנדריה, כפילוסוף ופרשן אלגורי של המקרא, וכראש המשלחת שהפליגה לרומא כדי לפגוש את הקיסר אחרי הפוגרום שעשו השכנים הגויים בקהילת אלכסנדריה בשנת ג'א תשצ"ח (38 לספירה). בשיחות שהיו לו עם הקיסר גאיוס קליגולה הוא הצליח לשכנע אותו להגן על יהודי אלכסנדריה, ובאותה הזדמנות ניסה גם לבטל את גזירתו להעמיד פסל עם דמותו בבית המקדש בירושלים. הבעיה הזו נפתרה כאשר גאיוס נרצח כשפילון עוד שהה ברומא, והקיסר החדש קלאודיוס היה הרבה יותר נוח ליהודים ממנו. המחברת, פרופסור לפילוסופיה והיסטוריה באוניברסיטה העברית, מציגה את חיבורי פילון שנדפסו ושעדיין בכתבי יד ואת שיטתו הפרשנית והפילוסופית, ומראה שחלק גדול מספריו היה מיועד ללמד סנגוריה על היהדות מול האנטישמיות הארסית ששררה אז בעולם הרומאי-האלילי. היא מוכיחה שכמה מנקודות המבט של פילון על היהדות כפי שהוא הבין אותה מתאימות לדעות שהיו מקובלות בנצרות הקדומה, שגם היא ספגה הרבה מהתרבות היהודית-יוונית שבתוכה חיו רבים מיהודי הארץ והתפוצות. למרות שפילון חי ופעל בתקופת התנאים הוא לא נזכר בספרות חז"ל, וגם לא נודע כלל בתקופת הראשונים. רבי עזריה מן האדומים היה הראשון ש'גילה' את פילון וציטט מכתביו, ובדורנו רבי דוד כהן 'הנזיר' תלמידו של מרן הראי"ה זצ"ל הזכיר אותו בשיעוריו כפעם בפעם, אך ברור שהוא לא יכול להיחשב כאחד מנושאי המסורת היהודית במהלך הדורות למרות שיש מה ללמוד ממנו. הספר נכתב מתוך ידע רחב ומקיף בעיקר בספרות הרומית-הלניסטית, מה שבא לידי ביטוי בין השאר בכך שבמפתח המפורט בסוף הספר אין מדור נפרד לספרות היהודית, וההפניות למשנה למשל מופיעות אחרי ההפניות למרקוס אורליוס ולפני סווטוניוס...

פירושים נבחרים לפרשיות התורה. משה זקס. קיבוץ שעלבים, תשפ"ב. שכ עמ'.
(m_zax@walla.com)

משה זקס הוא חבר ותיק בקיבוץ שעלבים, אגרונום במקצועו, שעסק רוב שנותיו במחקר מדעי-הלכתי של החקלאות בארץ, היה בקשר הדוק עם תלמידי חכמים מכל המגזרים, ותועלת רבה הביא להתפתחות החקלאות התורנית במדינת ישראל. בין השאר נהג בדרכו היסודית לשמור פתקים ובהם ראשי פרקים של דברי התורה שאמר בשבתות במסגרת משפחתית, בסעודות בקיבוץ ובאירועים אחרים, ועתה בהגיעו לעשור העשירי לחייו, עד מאה ועשרים, החליט להעלות את כל הפתקים האלו באופן מסודר לקובץ במחשב, הוסיף עליהם דברי פרשנות שפגש ולמד, ופתאום התברר לו שיש לפניו קובץ פירושים איכותיים ומעניינים שראוי להוציאם לאור, וכך עשה. מדובר אם כן בלקט פירושי מפרשים וגם רעיונות של משה עצמו, עם הערות וסיכומים ורשימת מקורות בסוף הספר. יישר כוח על היוזמה והחריצות, ויהי רצון שיזכה המחבר לעוד שנים רבות בריאות ופעילות ולנחת רבה מכל משפחתו.

פני אברהם. חידושים וביאורים ופלפולים דף על דף על מסכתות פסחים, גיטין ובבא מציעא. מאת רבי אברהם אבלי זלנפרוינד זצ"ל למשפחת הכהן רפפורט, אב"ד קהילת קאשוי (סלובקיה). הספר יוצא לאור בפעם הראשונה, עם מבואות והערות וצינונים, מכת"ק של המחבר ששרד את השואה בחסדי שמים. שעלבים, מכון שלמה אומן, תשפ"ב. 966 עמ'. (wso@shaalvim.co.il)

רבי אברהם אבלי זלנפרוינד זצ"ל נולד סביב שנת תק"ע לאביו רבי חיים מאיר זאב הכהן רפפורט זצ"ל אב"ד סעליש שבהונגריה הגדולה, בין מונקטש לסטמאר, כבן למשפחת רבנים וכהנים חשובה מצאצאי הש"ך והרמ"א ולמעלה בקודש. כבר מגיל צעיר הוכרה גדלותו בתורה, ובשנת תר"ד בערך הוא מונה לרבה של קאשוי (קושיצה, סלובקיה), ובה כיהן כרב הקהילה המרכזית עד סוף ימיו. הוא הוציא לאור בחייו שלושה ספרים: בשנת תרכ"ד את הספר 'פֶרַס אבות' על מסכת אבות, בשנת תרל"ט את ספרו 'פני אברהם' - חידושים על מסכת חולין ועוד, ובערוב ימיו בשנת תרמ"ו את הספר 'אגרא דהספדא'. הוא נפטר בשנת תר"ן, כשהוא משאיר אחריו כתבים שלא הספיק להדפיס, וביניהם גם את חידושיו על שלושת המסכתות הנ"ל. מסיבות שונות (המפורטות במבוא לספר) הקהילה שלו בקאשוי נותרה קהילת 'סטאטוס קוו', ולא נכנסה לאירגון הקהילות האורתודוקסיות, ומשום כך היה מעורב בכמה מחלוקות קהילתיות, אך שמר על קשריו הטובים עם גדולי דורו. חידושיו על המסכתות פסחים, גיטין ובבא מציעא (ואולי גם כתבי יד נוספים שלא הגיעו לידינו) נשמרו בקהילה גם עשרות שנים אחרי פטירתו. הקהילה הושמדה ואנשיה גורשו למחנות ריכוז בשנת תש"ד, ולאחר שחזר מן התופת מצא הנער מנשה שמחה פרידמן את כתב היד מושלך בבית משפחתו הרוס, והוא לקח את כתב היד איתו בכל נדודיו אחרי השואה ושמר עליו במסירות נפש עד שהגיע לארה"ב בכוונה להדפיסו, אך לא זכה לכך, ובנו ידידי מנוער עוה"ד אהרן פרידמן נטל על עצמו לסיים את המשימה, ועשה זאת בצורה מושלמת בעזרת רבני וחוקרי מכון שלמה אומן.

פרויקט השו"ת. גירסה +30. הַחֶסֶן נִיד (דיסק און קי). רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"ב. (responsa@biu.ac.il)

אין צורך להאריך בשבחיו של פרויקט השו"ת, המאגר האלקטרוני האדיר והמדויק ופורץ הדרך, שגרם למהפכה בלימוד התורה בכלל, ובעיקר בחיבור ספרים תורניים ובההדרת ספרים בכל מקצועות התורה. הדיסק הקטן והכסוף של הפרויקט מכיל אוסף עצום של טקסטים תורניים המקושרים ביניהם, כאשר חלקם עבר הגהה מקצועית - כך שהטקסט שבפרויקט מדויק יותר לעיתים מזה שבספר המקורי. השם 'פרויקט השו"ת' הוא למעשה אנכרוניזם - הוא נובע מכך שכאשר הפרויקט היה בחיתוליו, במחשבים הישנים של האוניברסיטה, מטרתו העיקרית הייתה לסייע למיפתוח ספרות השו"ת ולמחקרים בלשון הקודש תוך השוואת טקסטים עתיקים, אך מאז שפרופ' יעקב שוויקה ז"ל ויבל"א פרופ' אביעזרי פרנקל נר"ו ייסדו אותו יש-מאין לפני כארבעים שנה עלה ה'פרויקט' והתעלה והשתדרג באופן מדהים, ועתידו עוד לפניו. המאגר כולל, חוץ ממאות כרכי ספרי השו"ת

כמובן, את התנ"ך והתלמודים והמדרשים ומפרשיהם, את ספר הזוהר עם פירוש הסולם, את כל ספרי ההלכה הקלאסיים ונושאי כליהם, את כרכי האנציקלופדיה התלמודית (בגירסה 30 נוספו הכרכים מה-מו), מאות ספרי הלכה ומחשבה ופרשנות מכל הסוגים, פסקי בתי הדין הרבניים, כתבי עת תורניים ומקורות נדירים נוספים. כל גירסה חדשה מביאה בכנפיה חידושים בכמות ובאיכות - בגירסה 30 נוספה למשל פונקציה המאפשרת להציג מתחת לכל מקור את רשימת פרשניו, ועל המעגן רק לבחור ביניהם את הפרשנים שהוא מעוניין לראות ב'חלון צף' או בטקסט מלא. בגירסה זו נוספו עוד כרכים של הסדרה 'חשוקי חמד' מאת הרב יצחק זילברשטיין שליט"א, כמה חלקים מהספר המונומנטלי 'אוצר ההלכה' על או"ח שכולל ליקוטים על סדר השו"ע מתוך 500 ספרים, ספר המידות לחקר ההלכה של הרב עמיאל, ספרי האדמו"ר מפיאסצנה הי"ד, שו"ת משנה שכיר מאת רבי יששכר שלמה טייכטל הי"ד, ועוד ועוד. המערכת מאפשרת גם גישה לפרויקט בלי שימוש בהסן נייד תוך תיאום עם האחראים לכך. מוצר חיוני לכל בית תורני.

פרק בהלכות צבור. בירור ההלכה ואמונת ישראל ביחס למדיניות החברתית בדורנו. מבואר ומוסבר עם הערות, מראי מקומות והרחבות. בנימין טָבֵדִי. רעננה, 'לשמה', תשפ"ב. 149 עמ' (rftabady@gmail.com)

לפני כמאה שנה, בתחילת תקופת שירותו של מרן הראי"ה זצ"ל כרב הראשי לישראל, התפרסם בעיר קלויזנבורג ש'בהונגריה הגדולה' (היום קלז' שב־רומניה) קונטרס בשם 'שוב משפט' ע"י מקורביו ואוהביו של רב העיר הרב משה שמואל גלזנר, נינו של החת"ס ומגדולי הרבנים בהונגריה בזמנו, כתגובה לקונטרס בשם 'משפט צדק' שפרסמו קודם מתנגדיו. הרב גלזנר, בניגוד לרוב ככל חבריו רבני הונגריה, היה פעיל מרכזי בעידוד העלייה לארץ ומראשי ה'מזרחי', ועל כך יצא קצפם של מתנגדיו. בחוברת 'שוב משפט' פרסמו כמה מגדולי הרבנים את מחאתם על כך שהוקמה בקלויזנבורג קהילה חסידית פורשת בלא רשותו של רב העיר, אך ורק בגלל פשעיו ה'ציוניים', ועל ביזוי של תלמיד חכם. בין הכותבים היה גם הרב קוק, ודבריו שם פורסמו לימים בקובץ 'מאמרי הראי"ה' תחת הכותרת 'פרק בהלכות ציבור'. כצפוי מכתב התמיכה של מרן הרב זצ"ל ברב גלזנר הוא מאמר העומד בפני עצמו, שבו הוא דן באהבת ישראל ויישומה, בכבוד התורה, בכללי המחלוקת התורניים, בחשיבות האחדות, ובקשרים הראויים בין שומרי התורה לאחינו הרחוקים מתורה ומצוות מחד ולתנועה הרפורמית מאידך, דברים שאקטואליותם לא פגה גם אחרי מאה שנה. הרב טבדי, רב קהילה וראש כולל ברעננה וכותב חרוץ ומוכשר, מבאר ומפרש ומרחיב את דברי מרן הרב זצ"ל במאמר חשוב זה, כשמטרתו להדגיש את חשיבות השלום בכלל ובין תלמידי חכמים בפרט, בלי לשכוח שיש לשמור את גבולות התורה והיהדות מכרסום ומטשטוש. הלוואי שתהיה תועלת בספר זה כדי לצמצם את הכעסים ולהנמיך את הלהבות במחלוקות לשם שמים המתרגשות ובאות לעולם, לעיתים אפילו בין תלמידי חכמים ממגזר אחד ומבית מדרש אחד...

פתחי דעת. שבת. פתחי שערים בלימוד הלכות בישול, שהייה, החזרה והטמנה. מהדורה שלישית. משה אברהם פטרובר. ירושלים, כולל אמרי ישר, תשפ"ב. +61 תרח עמ', (imreyosher18@gmail.com)

לפני כמעט ארבעים שנה החל הרב פטרובר להכין דפי מקורות והערות בהלכות שבת לתלמידיו במסודות תורניים שונים, דפי המקורות הראשונים עברו מיד ליד במקומות התורה בהם לימד המחבר ובמקומות אחרים, ובשלב מסוים החליט בהמלצת רבותיו המובהקים הגר"ש אורבך והגר"ש פיישר זצ"ל להוציא אותם לאור. ואכן לפני כ"ז שנה הוציא לאור מהדורה ראשונה של 'פתחי דעת' בת 180 עמ' ובהם הדרכה והכוונה ללומדי ההלכה בעיון, בעזרת מראי מקומות שיטתיים שבונים את הסוגיא מיסודה, ותפקידם להדריך את הלומד לפתח את מחשבתו ואת לימודו בסוגיא המרכזית שבספר, ולא רק בה. בין מראי המקומות שולבו הערות המצביעות על קשיים ועל חידושים ועל דיוקים הלכתיים אפשריים, המאתגרים את הלומד ומביאים אותו להפיק מעצמו את המיטב. הספר דורש מהלומד להתבונן בכל פרט ופרט בסוגיא, והמחבר ממליץ שלאחר סיום לימוד הסוגיא בעזרת החומר המצוי ב'פתחי דעת' יעבור הלומד על הטור והשו"ע ונושאי כליהם העוסקים בסוגיא הנלמדת, וכך יחוש ויראה בעיניו איך כל הפרטים מתחברים לעניין שלם אחד, איך מחלוקות אחרונים בפרטים מסוימים תלויות בשיטות שונות בהבנת הסוגיא והראשונים וכד', ואז הסוגיא כולה תיקבע בלבו כשהיא ברורה ומסודרת. בשנת תשס"ט הוציא לאור מהדורה מורחבת, ואחרי שזה זמן רב אזלו הספרים והתרבו ההערות והחידושים יצאה לאור מהדורה שלישית מתוקנת ומושלמת, כלי מחזיק ברכה לכל לומד הרוצה לעלות מדרגה בעיונו הלמדני וההלכתי, כולל תוכן עניינים מורחב ומפורט מבאות ונספחים ומפתחות מפורטים. ראוי לציון הליקוט העוסק בדרכי הלימוד שהם הבסיס של תפיסת הלימוד של הספר. מאות אברכים כבר קבלו תועלת מרובה מהספר הזה בגלגוליו השונים, מאז תחילת הוראת המחבר בשיטה זו בישיבת שעלבים לפני למעלה מארבעים שנה וכתבת דפי המקורות הראשונים, ובהמשך בהוראה בכלל 'אמרי ישר' ובמקומות תורה נוספים. אני מברך את מורי וידידי רבי משה שליט"א שיזכה להמשיך עוד שנים רבות בלימוד והוראה והדרכת אברכים בלימוד הלכה מעמיק ואיכותי בבריות גופא ונהורא מעליא.

צפונות הרמב"ם. יומן אישי מדרשי. יונינה דיסון. מעלה אדומים, ספריית מעליותא, תשפ"א. +200 עמ'. (office@ybm.org.il)

ספר מורה הנבוכים של הרמב"ם נחשב לאחד מספרי היסוד של המחשבה והאמונה בישראל מאז שחובר לפני כשמונה מאות שנה, אך לא כל דבריו מקובלים, ולא כולם מובנים. לא רק שפתו המקורית הערבית העמידה מכשול של תרגום בינו ובין קוראיו ולומדי הרבים במשך הדורות, אלא גם הרמזים שבו וההפניות שיש בו ממקום למקום בספר והכאילו-סתירות שהוא מלא בהן, כאשר הרמב"ם בעצמו רומז שעל הלומד המבין לפתור את הסתירות-לכאורה שהוא נתקל בהן כדי להתקדם בהבנתו - כל אלו גורמים לקושי גדול לרדת לסוף דעתו של הרמב"ם בספרו הגדול והחשוב הזה. הגב' דיסון, אומנית ואשת רוח, עסקה שנים רבות בספר

מורה הנבוכים, ומצאה שיטות שבהן אפשר לדעתה לפצח את החידות הרבות שהרמב"ם שתל במודע בספר, בדרך שהיא מכנה אותה 'שיטת ההצפנה המפולפלת'. את תובנותיה היא אינה פורסת לפני המעיין באופן ברור וגלוי, 'על השולחן', ובמקום זה היא מספרת סיפור דמיוני שבנוי מסדרת מכתבים ארוכה שבה כאילו מתאר הרמב"ם את חייו ואת לימודיו ואת הבנותיו לפני תלמידו החביב יוסף שנמצא בארץ רחוקה, כאשר בתוך הסיפור הארוך הזה היא שוזרת מסרים רעיוניים ופילוסופיים ומחשבתיים והיסטוריים וביוגרפיים שבהם היא מגלה לקורא המבין את סודות מורה הנבוכים כפי שהיא מבינה אותם. כמעט כל משפט וכל היגד שבמונולוג הארוך המושם על ידיה בפיו של הרמב"ם מבוסס על ציטוטים מספר מורה הנבוכים עצמו ועל מקורות אחרים, וכדי לא לעצור את שטף הסיפור ההערות והצינונים אינם נמצאים בשולי הדף אלא במדור נפרד בסוף הספר. מדובר אם כן כעניין יומן בידינו שבו מתאר הרמב"ם בגוף ראשון את תולדות חייו ואת התפתחות הגותו ואת מאבקיו ואת קשייו ואת דרכי כתיבתו, ואודה שבמבט ראשון נרתעתי מדרך כתיבה חריגה וייחודית זו; אך בהמשך הקריאה מתברר שלא מדובר רק בגימיק ספרותי, אלא בצורה מסקרנת ומעניינת ומושכת להעברת מסרים לא תמיד פשוטים. לי בעוניי קשה להעיד אם המשימה שנטלה על עצמה המחברת הוכתרה בהצלחה, אך המו"ל - מכון מעליות שע"י ישיבת מעלה אדומים - הבין כנראה שספר זה הוא יצירה בעלת ערך, וראש ישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים וחוקר ומתרגם הרמב"ם הרב יצחק שילת שליט"א אף משבח את הדרך הספרותית שבה בחרה המחברת לכתוב את מחקרה, למרות שהוא מדגיש שאינו חתום על כל אמירה מחשבתית והיסטורית שבספר. כך למשל בעמ' 156 מסתפקת המחברת (בשם הרמב"ם כמובן) אם היום, כאשר פסה העבודה הזרה הקלאסית מהעולם, הרמב"ם עדיין סבור בסתר לבו שבבית המקדש יקריבו קורבנות, ועל פי דבריה 'הרמב"ם' משיב לתלמידו יוסף שאין לו תשובה ברורה על שאלה זו, ולדעתו זה מהדברים שיתבררו רק כשיבוא המשיח. אך דברים אלו לא ראויים להיאמר, שהרי בספר משנה תורה פסק הרמב"ם כמובן שיוקרבו הקורבנות כשיבנה בית המקדש בתקופת המשיח, והוא לא כתב את דבריו על צד הספק ח"ו. אין ספק שהמשפט הזה כפי שהוא מנוסח נשמע מאוד בעייתי, הרי אחד מיסודות האמונה של הרמב"ם הוא שהתורה לא תהיה מוחלפת, ובימות המשיח עולם כמנהגו נוהג - כולל שמירת כל המצוות כולן! צע"ג.

קדושת השביעית. הלכות שמיטה. בתוספת תשובות לשאלות שהתעוררו בזמננו על פי הדרך שסללו לנו רבותינו מרן הראי"ה קוק זצ"ל ורבינו הרצי"ה קוק זצ"ל. לאשכנזים ולספרדים. מהדורה שניה. משה הררי. ירושלים, תשפ"ב. תג עמ'. (mikraeikodesh1@gmail.com)

זו מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת שיצאה לאור באדר שני תשפ"ב של הספר 'קדושת השביעית' שנדפס לקראת שנת השמיטה דידן (ראה סקירה עליו ב'המעין' גיל' 240 [טבת תשפ"ב] עמ' 129-128), ובה נוספו כ-150 עמודים ובהם בין השאר פירוט של דיני הטיפול בעציצים בשמיטה - כמו למשל אם מותר להחזיר לאדן החלון החיצוני עציץ שהוכנס הביתה במהלך הניקיונות, דיני הכנת מאכלים מפירות שיש בהם קדושת שביעית - כמו למשל מה

דינם של עלי בצל שצמחו אחרי ההבצל שבקדושת שביעית כבר שהה במטבח, ועוד הרבה שאלות מעשיות אחרות. גם נוסף לספר מפתח מפורט שהיה חסר מאוד במהדורה הראשונה (כפי שהערתי שם). הרב הררי מדגיש שגישת תלמידי החזו"א להחמיר בהרבה ספיקות בשביעית נובעת מההנחה שהשביעית אינה מצוה דרבנן רגילה שספיקה לקולא אלא מצוה ששורשה בתורה, וגישה זו היא המקור למחלוקות רבות הקיימות בינם לבין פוסקים אחרים בני דורנו. כמו כן הוא מעיר ברמז ובעדינות שקיימים בספר 'שיח אמונה' (המכונה בספר 'קדושת השביעית' 'שיח"א'), שנכתב על בסיס הספר 'דרך אמונה' של הגר"ח קנייבסקי זצ"ל ובו מצוטטים גם פוסקים רבים אחרים, אי דיוקים רבים, ולכן צריך לבחון בזהירות את הדברים המובאים בשמו. מדור הנספחים הורחב מאוד ונוספו בו בין השאר כמה מכתבים שכתבו בעניין השמיטה מורנו רבי אברהם שפירא זצ"ל ראש ישיבת מרכז הרב ורבנים נוספים, וכן כמה מכתבים ופסקים בעניין שמירה על קדושת שביעית בצה"ל (בעניין זה התפרסם בגיליון הקודם של 'המעין' [גיל' 241 עמ' 79 ואילך] מאמר חשוב של הרב אליעזר רייכמן, ובגיליון זה [לעיל עמ' 116 ואילך] דברים של הרב עמנואל והשלמה של הרב רייכמן). עוד הובאו בנספח שתי עדויות על כך שלעיתים קרובות פירות וירקות מ'יבול נוכרי' הם למעשה פירות וירקות של משקים יהודיים שהועברו למגזר הערבי ונמכרים כאילו הם 'יבול נוכרי', בהעלמת עין של כל הנוגעים בדבר. לדעת שני המומחים האלו לא קיימת כלל אפשרות מעשית שהמגזר החקלאי הערבי בארץ הקודש (כולל שטחי יו"ש ועזה) ישווק את כמויות הענק שצורך המגזר החרדי בשמיטה, ומדובר בפיקציה שקרית בחסות אירגוני כשרות למיניהם בשיתוף פעולה עם משרד החקלאות. מדובר על טענה חמורה ביותר. אמנם לא מדובר במחקר רשמי (אחד המומחים שם טען שמשרד החקלאות מסתיר את נתוני האמת בנושא הזה) אלא בידיעות ותחושות של שני מומחים בתחום, אך הדברים מחייבים בדיקה מעמיקה לטובת צרכני פירות 'יבול נוכרי' בשמיטה זו, ועוד יותר לגבי אירגון והכנת השמיטות הבאות. והערה אחת: בראש עמ' רסא מביא הרב הררי ברשימת המתנגדים להיתר המכירה את המהרש"ם, מגדולי המשיבים בדור שלפני השואה. אולם יש כאן טעות: אמנם בתחילה היה המהרש"ם מהמתנגדים להיתר והוא גם פרסם ברבים את התנגדותו, אולם בהמשך, אחרי התכתבות עם מרן הרב קוק זצ"ל ועיון בספרו 'שבת הארץ', חזר בו והסכים להיתר, אלא שלא רצה בזיקנותו להיכנס לפולמוס הציבורי בעניין. הדברים כתובים ומפורשים במכתב שכתב חתנו (פורסם ע"י הרב יהושע בן מאיר ב'המעין' נה, א [תשרי תשע"ה] עמ' 8 ואילך תחת הכותרת 'דעת תורה של המהרש"ם בעניין היתר מכירה') והם מדברים בעד עצמם, ולכן יש להעביר את הפוסק הגדול המהרש"ם מרשימת המתנגדים להיתר לרשימת התומכים בו. יישר כוחו של הרב הררי שליט"א על סדרת 'מקראי קודש' וכל נספחיה, ועל ספר 'קדושת השביעית' במהדורתו החדשה.

קול בהדר. שיחות עומק ורוחב בתנ"ך. הרב חיים ישעיהו הדרי. עורך: יוחאי גרוסברג. ירושלים, פרי הדר, תשפ"ב, 420 עמ' (grosbergaa@gmail.com)

הרב הדרי זצ"ל שימש כראש ישיבת הכותל כארבעים שנה. בתקופה זו העביר אלפי שיעורים בתנ"ך בישיבתו ובמסגרות רבות אחרות - במכללה לבנות בירושלים ובמוסדות

תורה וחינוך אחרים, בתוכניות ברדיו ('פרקי היום בתנ"ך', 'קבלת שבת' ועוד) ובכנסים שונים, וגם בקונטרסים שנשלחו לבוגרים. השילוב של הידע המקיף בתורה בכלל ובפירושי התנ"ך מכל הגוונים בפרט, הסגנון המשובח ושובה הלב, התוספות החינוכיות והאקטואליות שהיו חלק אינטגרלי מהשיעורים, והצירוף של פשט ודרש וריאליה וחסידות למקשה אחת - הפך את שיעוריו לשם דבר. זכינו וכבר בחייו הדפיס במסגרות שונות רבים משיעוריו, אחרים העביר בעצמו אל הכתב ברמות גימור שונות, ואף נתן הוראות לבני ביתו כיצד ראויים הדברים לראות את אור הדפוס. לאחר פטירתו הולכים ונערכים כתביו הרבים, נוסף על אלו שנדפסו בחייו, וזהו הספר הרביעי בסדרה. הוא עוסק בפרשות השבוע ובנושאים בתנ"ך ובהפטרות ובמועדים ובפרקי תהילים הקשורים לפרשות ועוד, כשכל החומר למעשה נכתב ע"י הרב זצ"ל בעצמו, ונכדו העורך רק הוסיף לפעמים מילות קישור וכן כותרות והשלמות נחוצות. מי שמע את קולו הערב של הרב בחייו מצליח בקריאת פרקי הספר הזה לשמוע את בת קולו, את סגנונו, את הדגשותיו, והדברים נכנסים אל הלב ואל הדעת.

קונטרס הזכרונות. ממרן החזו"א זצ"ל, שנכתבו ע"י מרן הגר"ק זצ"ל. יצחק אוהב ציון. ירושלים, מכון שערי ציון, תשפ"ב. קלב עמ'. (k0527654405@gmail.com)

בספרון זה ארבעה חלקים: הוא פותח בדברי זיכרון על הרב קנייבסקי זצ"ל מאת תלמידו הרב אוהב ציון, בהמשך עיקר הספר - דברים שכתב ר"ח קנייבסקי עצמו ממה שראה ושמע מרבו החזו"א בענייני זיווגים ונישואין וצניעות וכד' עם הערות של המו"ל, בהמשך מובאות סגולות מאת הגר"ק בענייני זיווגים, ובסוף נרשמו עובדות והנהגות שסיפר הגר"ק בנושאים אלו. כך למשל נכתב בעמ' פד הע' מ שקיימת דרך קלה לבדוק את יראת השמים של הכלה: 'על ידי שיריגזוה ויראו היא מתנהגת'...

קריאות חדשות בתורה. על פרשיות התורה חגים ומועדים. ברוך שמחה אפרתי. אפרת, תשפ"ב. 351 עמ'. (052-8370700)

הרב אפרתי רב-הפעלים כבר הספיק להיות ר"מ וראש מכינה קד"צ ורב יישוב וראש ישיבה ורב קהילה וראש אירגון רבני 'דרך אמונה' ומחנך ומלמד ומרצה במסגרות שונות, וגם לא נמנע משלוח את ידו בכתביה באתרי ועיתוני המגזר. בספר זה הוא מקבץ ממיטב הדברים שכתב ושלמד על פרשות השבוע והמועדים, חלקם מבוססים על ספרים וסופרים, בעיקר כתבי הגר"א והרמח"ל ומרן הרב קוק זצ"ל, וחלקם חדשים, פרי רוחו. הכיוון החינוכי של הדברים גלוי ומודגש אך אינו מכביד, ומשתלב באופן הרמוני בפרשנות ענייני הפרשות והמועדים. העיקרון המרכזי בדברי הרב ברוך הוא הקשר לתורה והעיסוק בלימודה מתוך אמונה פשוטה, תוך התעלמות מקסימלית מערכים חיצוניים ונורמות מקובלות שאינם נובעים ממעיין התורה הקדושה. כך בתחילת פרשת ויקרא מעיר הרב ברוך בצדק שגם אחרי הסבריו של הרמב"ם על חשיבות הקורבנות כדי להילחם ביצרא דעבודה זרה - הלב המודרני לא שקט ולא רגוע, ולא נראה היום 'לאדם הסביר' שלראות הקרבת אלף קורבנות ודם שזזרם

עד ברכי הכוהנים יעלה את רמתו התורנית והמוסרית. תשובתו מתחלקת לשניים - ראשית אנחנו התרחקנו בדורנו ממגע עם בעלי חיים ועם שחיטה ודם ופשיטת העור וכו', כי אנו קונים נתחי בשר ועוף מוכנים ונקיים כאילו יוצרו כך בבית החרושת, ולכן לנו יש בעיה. ולגופו של עניין: רצון התורה הוא לשלב את כל חלקי רוחו וגופו ורגשותיו ותאוותיו וחוויותיו של האדם בעבודת השם, ולא לספק רק את החלק החווייתי והרוחני הגבוה שלו. דרך זו בחרה הנצרות, ובכך התרחקה מהיהדות ת"ק פרסה. לעומתה היהדות חיה ופועלת בכל חלקי המציאות, וכל יהודי מקדיש ומקריב את כל חייו תמורת יהדותו, וזה מה שבא לידי ביטוי בהקרבת הקורבנות. דברים המתקבלים על הדעת ועל הלב.

רוב דגן. הרב יצחק עטייה. חלק א. חולון, תשפ"ב. שסז עמ'. (jacovhas@gmail.com)

רבי יצחק עטייה היה אחד מחכמי ארם צובא (העיר חלב שבצפון סוריה) לפני קרוב לשלוש מאות שנה. קשים ומרים היו ימי חייו, כולל פטירת אשתו ורוב ילדיו במגפות וברעידות אדמה, ורק התורה הייתה שעשועיו. בזקנותו החליט להוציא לאור את הספרים המרובים שחיבר בכל מקצועות התורה, ולמען מטרה זו נדד בדרכים בין קהילות ישראל במשך שנים, עד שהגיע לליורנו שבאיטליה העיר הגדולה על בתי הדפוס המפורסמים שלה, כאשר בידו סכום מספיק להדפסת ספריו. שם בליורנו ישב חמש שנים על התורה והעבודה כשהוא מלווה את מלאכת הדפוס, ושם נפטר בשנת תק"ץ. ספר זה, חידושים על סוגיות התלמוד, נדפס בשנת תקפ"ח בליורנו, ועתה יצא לאור הכרך הראשון שלו, על מסכת ברכות וסדר מועד, במהדורה חדשה ומתוקנת, כולל פתיחת ראשי תיבות וסידור החידושים לפי סדר דפי הגמרא ומראי מקומות והערות והשלמות ומפתחות ע"י הרב יעקב חזן, מרבני העיר חולון, לזיכוי הרבים.

ריח שדה. בשמים מהצומח ומהחי בספרות הברכות. תרבות חומרית, היסטוריה והלכה. אברהם אופיר שמש. רמת גן, אוני' בר אילן, תשפ"א. 356 עמ'. (press@mail.biu.ac.il)

לפני כמה שנים הוציא לאור ד"ר שמש את ספרו 'ריח גן עדן' על ריחות ובשמים וקטורת במסורת היהודית, ועתה יוצא לאור חלק נוסף ובו סקירה שיטתית של כל הבשמים ששימשו את הקדמונים עד הדורות האחרונים, עם התייחסות מיוחדת לברכות שנתקנו עבור הריחות השונים, בירורי הלכה ומנהג בקשר לבשמים מסוימים ועוד. רוב הבשמים הנידונים בספר הם ממוצא צמחי כמובן, אבל קיימים גם בשמים שמוצאם מבעלי חיים ממינים שונים (אייל המושק, דונג דבורים, כנימת אלון ועוד), וגם לגבי מאכלים מסוימים שלהם ריח אופייני דנו הפוסקים אם ומתי יש לברך עליהם, כמו לחם טרי למשל - בעל האשכול פסק שאין לברך על ריחו הנעים, אך בשם מהר"ם מרוטנבורג נמסר שיש לברך עליו 'הנותן ריח טוב בפת'; בשו"ע או"ח סי' רטז סע' יד מסתפק הרמ"א איך לנהוג בעניין זה, ולכן הוא ממליץ לא להריח לחם לשם הנאה כדי לא להיכנס לספק ברכה. על שמן זית פסק הרמב"ם לברך 'בורא עצי בשמים' ואחרים חלקו עליו, ועל קפה כתוש מהר"ם חאגיז שיש לברך 'הנותן ריח טוב בפירות', אך המחבר מעיר שמעולם לא ראה מישהו מברך ברכת ריח על קפה. ד"ר שמש מביא גם

את ההלכה המובאת בקיצור ש"ע שיש לברך 'בורא מיני בשמים' על פטריות שמדיפות ריח נעים, והוא כותב שהוא לא מצא חבר לדעה זו. ספר מקיף ומעניין.

שאלות מהלב שלי. שיחות עם ילדים על עצמם ועל החיים. יוני לביא. ירושלים, דב"ר שיר, תשפ"ב. 153 עמ'. (info@dshur.co.il)

ידידי הרב יוני לביא הוא מחנך בחסד עליון. הוא כותב ואומר דברים חכמים, פשוטים, שנוגעים ללב ואף נכנסים לתוכו, ועם שינויי סגנון קלים אותה אמת ואותם ערכים נאמרים ומתקבלים ע"י גדולים וקטנים כאחד. ספר זה מיועד לילדים ולהורים - הוא כתוב בסגנון ובגרפיקה שמתאימה לילדים שרצו לקרוא בו, אבל יותר מזה הוא מדריך את ההורים שאינם בטוחים בעצמם איך להשיב לילדים על שאלותיהן התמימות והקשות בענייני אמונה ותורה והנהגות הבית וכללי ההתנהגות בין אדם לחברו ובכלל קשיים והתמודדויות מסוגים שונים. בהמשך הספר נמצאים מושגים וסיפורי חיים שתועלת גדולה תהיה להורה שיעביר אותם לילדיו באופן קליט וחביב ואמיתי כמו שמציע רבי יוני, כמו למשל מה עושה סופר סת"ם, ולמה לרש"י יש כתב מיוחד על שמו, ואיך מבקשים סליחה, ומה מיוחד בארץ ישראל, ואיך להתיחס לילד מגמגם ועוד ועוד, הכל, כאמור, בפשטות תמימה וחכמה וערכית, שבאה ממקום של אדם ותלמיד חכם בעל חכמה וידע וניסיון - שבא לשאת עם ההורים והילדים במשא ההתבגרות וההתחנכות שלא תמיד כל כך קל... חלק ניכר מהפרקים כתובים בדרך של שיחה מתגלגלת באופן של שאלות ותשובות קצרות זו אחר זו, כפי שקורה בצ'אטים ובוואטסאפים ודומיהם.

שיבת ציון. בענין קטרת. יוסף דוב לובאן. ירושלים, תשפ"א. צד עמ'. (02-6250319)

הסדרה 'שיבת ציון' על ענייני ההלכות העתידות לבוא העוסקות בטהרה ובבית המקדש מאת הרב לובאן, ת"ח מעולה וצנוע השוקד על לימודו ועל כתביו כטופח על מנת להטפח, זוכה בחלק נוסף ובו "א פרקים על ענייני הקטורת. שלושה ספרים כבר קיימים בסדרה הזו על הלכות פרה אדמה, טהרת הקודש וטהרת אבות, ושלוש חוברות העוסקות בשירת הלויים, פסח שני ושמחת בית השואבה, וכעת מצטרפת עוד חוברת בעניין סממני הקטורת והחומרים שנסופים עליהם, הדבש ומי הרגליים האסורים בהוספה, תקלות בהקרת הקטורת - ביאה ריקנית, קטורת זרה, קטורת חסרה ועוד. המחבר לוקח כביכול את הלומד בידו ומטייל איתו במרחבי העניינים המרוממים של הקודש והמקדש, והדברים מאירים ושמחים.

שם לשמואל. מחקרים בתולדות הספר העברי לזכרו של ר' שמואל אשכנזי. [עלי ספר כרך ל-לא]. עורכים דב שוורץ וגילה פריבור. 253+12 עמ'. רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, תשפ"א. (gila.prebor@biu.ac.il)

תריסר מאמרים העוסקים בר"ש אשכנזי ז"ל ובספר העברי נאספו בגיליון מורחב זה בכריכה קשה של 'עלי ספר', המהווה ספר זיכרון לאחד מגדולי המומחים בספר העברי בדורנו שנפטר בראשית מגיפת הקורונה כשהוא מתקרב לשנתו המאה, בעוד כוחו במונתו ותוכניתו

ספרותיות ותורניות רבות שלו מצפות לביצוען. המאמר הראשון המרתק כולל דברי זיכרון של פרופ' זאב גריס מאוניברסיטת בן גוריון על ר"ש אשכנזי ועל תרומתו הגלויה והסמויה לאינסוף מחברים וחבורים, ובו בין השאר הוא מזכיר את ביקורתו החריפה של אשכנזי על גניבה ספרותית שגילה: מישוה בשם אברהם דוד מלמד הוציא לאור בשנת תשנ"א בהוצאת ספרים ידועה ספר בשם 'קובץ ראשי תיבות וקיצורים', ומתברר ששם הספר הועתק כמעט-בדיוק משם ספרם הידוע והפופולרי של ר"ש אשכנזי ודב ירדן 'אוצר ראשי תיבות וקיצורים' שעוסק בדיוק בנושא זה, ותוכנו של הספר הנ"ל הוא למעשה העתקה כמעט מדויקת של ספר אחר מהז'אנר הזה בשם 'אוצר ראשי תיבות' שנדפס בירושלים בשנת תרפ"ו, שגם הוא עצמו גזול ברובו מ'ספר נוטריקון' שנדפס בוילנא בשנת תרע"ב... וכאן יש לי משהו אישי להוסיף לפרשה: ר"ש אשכנזי התכוון לפרסם את מאמר הביקורת הזה ב'המעין' בשנת תשנ"ה, ושלח אותו למורי וידידי 'העורך האחראי' ר' יונה עמנואל ז"ל. הייתי אז חבר צעיר וחדש במערכת 'המעין', ור' יונה, שהתרחק מאוד מלפרסם ביקורות אישיות, ביקש ממני לבדוק את הנושא לפני פירסומו. החלטתי פשוט להתקשר למו"ל הספר המדובר, ואמרתי לו שהספר החדש הגיע לידי מערכת 'המעין' ויש לי כחבר מערכת כמה הערות למחברו אברהם דוד מלמד, ואודה לו אם יאמר לי מה מספר הטלפון שלו. להפתעתי השתרר שקט מעבר לקו, ואחרי שניות ארוכות הוא השיב לי 'מר מלמד מבקש לשמור על הפרטיות שלי'. התעקשתי, ואמרתי לאותו מו"ל שאני מוכן לשלוח למר מלמד את ההערות שלי במכתב, שיאמר לי רק מה הכתובת שלו. שוב השתרר שקט, ואח"כ הוא השיב לי: 'עזוב, אין מחבר כזה, הספר כולו הוא העתקה שעשינו מספר "נוטריקון" הישן שאין עליו יותר זכויות יוצרים, עם כמה הוספות ותיקונים ועם עימוד חדש ושם חדש וכריכה יפה, והשם אברהם דוד מלמד רומז לשמי ושם אחי... התקשרתי לר' יונה עמנואל וסיפרתי לו מה עלה בידי. אני לא יודע מה אירע מאחורי הקלעים', אך המאמר הזה לא התפרסם ב'המעין', אבל להפתעתי התפרסם כמה חודשים מאוחר יותר ב'עלי ספר' גיל' יח בלי שום התייחסות למידע שגיליתי... עוד מאמר בקובץ הזה כתב הרב יעקב ישראל סטל, חוקר תורני חשוב שהיה בשנים האחרונות יד ימינו של ר"ש אשכנזי ז"ל, והוציא לאור בשלהי חייו ולאחר מותו חלק מהערותיו וכתביו ומכתביו, בו הוא מספר על ניסיונות חוזרים ונשנים של ר"ש אשכנזי שכשלו בזה אחר זה לההדיר את פירושו של רמאירי לספר משלי, שהרי הכל תלוי במזל ואפילו ספר... עוד מאמרים חשובים חוברו ע"י פרופ' שמחה עמנואל על ספר 'אור זרוע' וגלגולי כתבי היד שלו, ע"י הרב ד"ר אלי גורפינקל על שריד של פירוש בכת"י על י"ג העיקרים של הרמב"ם, שני מאמרים נכתבו ע"י פרופ' דב שוורץ ועוד ע"י אחרים, זיכרון מכובד לתלמיד חכם ואיש אשכולות גומל חסדים טובים לרבים שלא נספד כהלכה. תנצב"ה.

שרשי לשון הקודש. יהודה לינצ'נר. ירושלים, תשפ"ב. 334 עמ'.
(8491876@gmail.com)

ההתעניינות בלימוד וחקר לשון הקודש בציבור התורני על כל גווניו הולכת ומתגברת. ספרי קדמונים שעוסקים בנושא יוצאים לאור במהדורות מתקונות ומחודשות, וספרים

חדשים מתפרסמים בזה אחר זה. לאחרונה הופיע ספר בעל ערך מיוחד שבא למעשה לגלות את המיוחד בלשון הקודש שלנו, את העומק הצפון בה, ואת התועלת שיש בהעמקה בלימודה כדי להגיע להבנה שלמה בכל חלקי התורה. בחלקו הראשון עוסק הספר בכללים - מהי לשון הקודש ומה 'קדוש' בה, מה בינה לבין אחותה השפה הארמית, ודן באותיות ודרך הגייתם ואופן כתיבתם ועוד. החלק השני כולל ניתוח של שורשן ומשמעותן של כ-250 מילים בלשון הקודש, מ'אב', 'אבה' ו'אבוקה' ועד 'תורה', 'תקיעה' ו'תשובה'. כך לגבי התיבה 'תשובה' מביא הרב המחבר את פירושו של הרב סולוביצ'יק זצ"ל שיסוד המילה הוא השיבה למקור, וכך גם תשובה כמענה לשאלה משיבה למעשה את המצב, שהתערער בעקבות השאלה, לקדמותו. בהערה הוא מציין לדברי הגר"א בפירושו על יונה ולמהר"ל בנתיבות עולם שגם הם כותבים בכיוון הזה, ומוסיף רמזים מהזהר ומהרמ"ק ומספר התניא. מרשים.

תורת האדם לרבנו משה בן נחמן ז"ל. ע"פ כת"י, עם מקורות, מקבילות והערות. אלכסנדר יוז'וק, ירושלים, תשפ"ב. 29+תקעח עמ'. (053-3159253)

בשלושה שערים המחולקים לט"ז עניינים מפרט הרמב"ן בהרחבה רבה את ההלכות הקשורות לאדם עצמו ולסובבים אותו מעת נופלו למשכב ('שער המיחוש') ועד לפטירתו ('שער הסוף') ודיני האבילות ('שער האבל'), ובשער נוסף, 'שער הגמול', הוא מסביר את עקרונות ענייני השכר והעונש, העולם הזה והעולם הבא, הדין כל שנה בר"ה והדין בשעת הפטירה, הגיהנום וגן העדן, תחיית המתים ואחרית הימים ועוד. הספר הזה היה הבסיס לפסיקה בנושאים אלו אצל חכמי ספרד כבר בחייו של הרמב"ן וק"ו אחרי מותו, ור"י בעל הטורים מעיד שעיקרי הלכות אבילות שבסוף ספר יורה דעה מבוססים על ספר תורת האדם. אולם למרות שהספר נדפס כבר בשנת רע"ט בקושטא ואח"כ בוונציה ואחרי זה בוורשה ועוד, הספר לא היה מצוי, והמהדורות היו משובשות וחסרות זו יותר מזו, כך שרוב הדיונים של האחרונים בדברי הרמב"ן בתורת האדם הסתמכו על הציטוטים החלקיים בבית יוסף, מה שהביא לאי הבנות רבות. בשנת תשכ"ד הוציא לאור הרח"ד שעוועל, מזכה הרבים במהדורות חדשות של תורת הרמב"ן וראשונים אחרים, מהדורה מתוקנת על פי כמה כתבי יד של 'תורת האדם' בתוך 'כתבי הרמב"ן' שהוציא לאור, ומהדורות מתוקנות יותר יצאו לאור בהמשך ע"י מכון 'זכרון אהרן', אבל לא זכינו למהדורה מתוקנת ומושלמת עד עתה. הרב יוז'וק הוא אברך ירושלמי שעמל במשך שנים ב'מלאכה' וב'חוכמה' של ספר זה, ועתה זכה להוציא לאור מהדורה מתוקנת ומושלמת של תורת האדם, שיש בה כל מה שצריך המעיין - נוסח מדויק ומדור חילופי נוסחאות (המחולק לשניים - עניינים החשובים למעיין על הדף, ומדור שלם ומקיף בסוף הספר), חלוקה מתוקנת של הספר, פיסוק וקיטוע ראויים, הפניות וצינונים לשיטות הראשונים האחרות ולדיונים באחרונים בענייני הספר ולדברי הפוסקים בכל נקודה, מבוא מקיף, מילואים ובהם דיונים ארוכים שאין מקומם על הדף, ומפתחות מפורטים. ראוי להערכה.

תרביץ. רבעון למדעי היהדות. שנה פח חוברת א. ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשפ"ב. 134+9 עמ'. (tarbiz.jerusalem@gmail.com)

חמישה מאמרים בגיליון האחרון של כתב העת הוותיק הזה: חוקר התלמוד פרופ' מנחם כהנא עוסק בתופעת הציטוט המקוצר של משניות המובאות במדרשים ובמשמעויות ובהשלכות של תופעה זו, פרופ' ירחמיאל ברודי, חוקר תקופת הגאונים, מברר בכמה מהדורות פרסם רב האי גאון את ספרו 'ספר השבועות' - לדעתו יתכן ששינויי נוסח בין כתבי היד של חיבור זה נבעו מכך שרה"ג עצמו העמיד לרשות הציבור עותק מתוקן ושונה של חיבורו אחרי שהנוסח הראשון כבר הועתק פעמים רבות, ואולי עשה זאת אף יותר מפעם אחת. בהמשך פרופ' זאב הרווי מירושלים מנסה להוכיח שהפיוט 'אדון עולם' המוכר והחביב חובר ע"י החכם והמשורר המפורסם רבי שלמה אבן גבירול בכבודו ובעצמו, למרות העובדה שמשום-מה הוא אינו מיוחס אליו לא בכתבי היד ולא במקורות קדומים אחרים (אולם ידוע לי שכמה חוקרי פיוט בכירים מפקפקים בחידוש זה), ועדיאל ברויאר, כוכב עולה בשמי המחקר התורני-מדעי, עושה פעולה הפוכה - הוא מוכיח באופן משכנע שהחידושים על מסכת עירובין המיוחסים למאירי שיצאו לאור בדורנו מכת"י (שאינם זהים כמובן לחיבורו 'בית הבחירה' על המסכת) לא חוברו על ידי רבנו המאירי - אלא ע"י חכם אחר בן דורו, בן עירו פרפיניאן שבפרובנס, צעיר ממנו בכמה שנים, שהיה מצאצאי רבנו משולם ב"ר משה בעל ספר השלמה. עדיאל אף 'מסתכן' להציע מי כן המחבר - לדעתו הוא רבי יצחק ב"ר יהודה ממשפחת די לאטש המפורסמת, והוא מנסה להוכיח את הצעתו. אני מוכרח לציין שכמות הידיעות הישנות והחדשות, ובעיקר המחודשות, במאמר גדול זה, מפליאה ומרגשת. במאמר האחרון בגיליון מוצא משה יגור מאוניברסיטת ת"א מקור עתיק למנהג להורות לבעלי תשובה לגלח את שערם. חוברת משובחת.

Daniel Ish Chamudot. A Parasha Companion in Ben Adam L`chavero. In Memory of Donny Morris z"l. Editor: Maury Rosenfeld. Sha`alvim, Yeshivat Sha`alvim, 2022. 26+405 pp. (Zachfrisch94@gmail.com)

דוני מוריס ז"ל היה בין מ"ה הרוגי האסון במירון בשנה שעברה. הוא בא מארה"ב כדי ללמוד במשך שנה בישיבת שעלבים והתכוון להישאר אף יותר, למד יפה, אהב תורה והיה ירא שמים, ומחיבתו לקודש נסע לחגוג בל"ג בעומר במירון - ושם מצא את מותו כשהוא בן י"ט שנים בלבד, לצערם הרב של בני משפחתו וחבריו. הישיבה החליטה לכבד את זכרו בין השאר בהוצאה לאור של ספר תורני-שימושי לזיכרו, והוחלט על לקט מאמרים קצרים באנגלית על פי סדר פרשות השבוע והמועדים, עם דגש על ענייני בין אדם לחברו, כאשר רשימת הכותבים כוללת רבנים מהישיבה ומחוצה לה והרבה מחבריו תלמידי ישיבת שעלבים. המאמר הראשון על פרשת בראשית נכתב ע"י הרב מיכאל ימר שליט"א ראש ישיבת שעלבים בנושא *Confronting the Yetzer Hara in Light of the Sin of Adam Harishon* (התמודדות עם יצר הרע לאור חטאו של אדם הראשון), והאחרון על פסח שני ע"י אחד מחבריו בישיבה בנושא *Above and Beyond for Mitzvot* (מעל ומעבר למצוות). הספר נפתח ומסתיים בדברים לזכרו של הבחור היקר הזה דוני-דניאל מוריס ז"ל. תנצב"ה.